

T.C
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**OSMANLIDA HAMAM KÜLTÜRÜ ve SARAY
HAMAMLARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MELTEM FİSTİKÇİ

GAZİANTEP
ARALIK 2019

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM

**OSMANLIDA HAMAM KÜLTÜRÜ ve SARAY
HAMAMLARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MELTEM FISTIKÇI

Tez Danışmanı: Prof.Dr. Zeynel ÖZLÜ

GAZİANTEP
ARALIK 2019

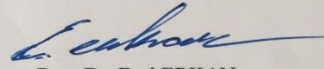
T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

Osmanlıda Hamam Kültürü ve Saray Hamamları

MELTEM FISTIKÇI

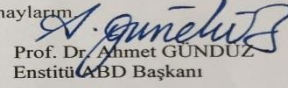
Tez Savunma Tarihi: 18.12.2019

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

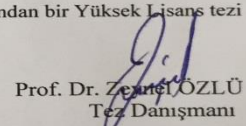
Doç. Dr. Erol ERKAN
SBE Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans tezi olarak gerekli şartları sağladığını onaylarım.

Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ
Enstitü ABD Başkanı

Bu tez tarafımca (tarafımızca) okunmuş, kapsamı ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ
Tez Danışmanı

Bu tez tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

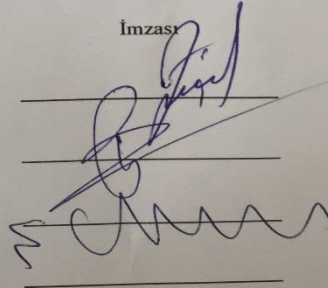
Jüri Üyeleri:

İmzası

Prof.Dr.Zeynel ÖZLÜ(Tez Danışmanı)

Dr.Öğr.Üyesi Yüksel BABANİNOĞLU

Doç.Dr.Seydi Vakkas TOPRAK

ETİK BEYAN

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Meltem FİSTİKÇİ

2019

ÖZ

OSMANLIDA HAMAM KÜLTÜRÜ ve SARAY HAMAMLARI

FİSTİKÇİ, Meltem
Yüksek Lisans Tezi, Tarih ABD
Tez Danışmanı: Prof.Dr. Zeynel ÖZLÜ
Aralık 2019

Türk kültürünün önemli bir parçası olan hamamların değişikliğe uğradığı bilinse de günümüzde de varlığını koruyabilmiştir. Tez de Türk hamamlarının ve Saray hamamlarının tarihsel süreç içerisinde ne gibi değişikliklere uğradığı ve gelenekleri konu edilmiştir. Antik Çağdan bu zamana kadar insanların deniz ve nehir kenarlarında yıkandığı bilinmektedir. Daha sonra ki dönemlerde bu durumun nasıl geliştiği ve mekân haline geldiği tarihsel süreçle ortaya çıkmıştır. Romalılardan başlayıp, Bizans ve Selçuklulardan da Osmanlı devletine geçen bu kültürün, gündelik yaşamda ki önemi ise Tarihçiler tarafından belirtilmektedir. Osmanlı Devletine başkentlik yapan İstanbul şehrinin 1453'den başlayıp 1922' ye kadar ki en büyük gözde hamamlarının mimari özellikleriyle beraber nasıl değişikliğe uğradığına değinilmiştir. Özellikle Osmanlı Devletinin yapmış olduğu çarşı hamamları, gelir kaynağı olmuştur. Hamamların renkli hayatı özellikle kadınlar açısından önem arz etmektedir. Loğusa hamamı, nişan hamamı, asker hamamı, kız bakma hamamı gibi sosyal olayların gerçekleştiği yerdir. Saray hamamlarında da aynı durum söz konusudur. Saray hamamlarında ki fark şudur, cariyelerin, ağaların, valide sultanların, padişahların hamamları ayrıdır. Hepsî aynı düzen içerisinde farklı malzemelerle inşa edilmiştir. Zamanla Saray hamamları da tahribata uğrayıp, çıkan yangınlar sonucu ortadan kaybolmuştur ama tadilatlar neticesin de tekrar kullanıma açılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı, Saray, Hamam,

ABSTRACT

OTTOMAN PUBLIC BATH “PALACE PUBLIC BATH”

FİSTİKÇİ, Meltem

Master’s dissertation, Department of History

Supervisor: Prof.Dr. Zeynel ÖZLÜ

December 2019

Even if we have seen it has changed, Turkish bath which are an important part of Turkish Culture, have been able to protect its existence. Traditions and changing of Turkish baths and palace baths in historical process is been a subject. Since the ancient period it is known that people take bath seas and rivers. In later ages, how this station improved and turned into a place is showed up with historical process. Importance of this culture which started with Romans and passed to Ottomans from Byzantines and Anatolian Seljuk in daily life is stated by historians. Turkish baths of cities like İstanbul which had been capital for Ottoman empire are mentioned with how they changed and architectural features between 1453 -1922. Especial bazaar baths which had been made by Ottomans income resources for Ottomans. The colorful life of baths are important especially for women. Bath of women after birth, bath of engagement, bath of soldier and bath of looking for an available girl to marry her son are places to occur social events. Situation was the same for place baths, the difference in place bath is that, sultan’s odalisque’s sultana’s and agha’s baths were separate. They were in same order but built by different materials. In time palace baths had been damaged and vanished because of the fires that broke out. But with alterations palace baths is opened again.

Key words: Roma, Byzantine, Seljuk, Ottoman, Palace, Bath

ÖNSÖZ

Yüksek Lisans Tezi olarak, Osmanlıda Hamam Kültürü “Saray Hamamları” konusu çalışılmıştır. Bu tezin çalışılmasındaki amaç ise, Kültürel bir miras olan Hamamın toplumda ki etkisini ortaya koymaktır. Osmanlı toplumunun yaşamının ayrılmaz bir parçası olmayı sağlayan hamamların hem halk üzerinde hem de saraylar üzerindeki değeri bu çalışmayla da ortaya konulmuştur. Aynı zamanda saraylar içinde önemli bir yer olan “harem” denilen bölümünün, entrikalı ve popüler hale gelmesinde önemli bir rolü vardır. Tezin Araştırması yapılırken kullanılan yöntemler ise şöyledir; Öncelikle Hamam denilen mekânın görsel olarak analizi yapılmıştır. Çalışılacak mekânlara gidilerek bilgi harmanlanması yapılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinden, birinci el kaynaktan yararlanılmıştır. Daha sonra bu konu üzerinde Master ve Doktora Tezleri yardımcı kaynak olmak üzere kullanılmıştır. Araştırma Beyazıt Devlet Kütüphanesi’nden alınan kitaplardan, Makale ve Bilimsel Dergilerden yararlanılarak tamamlanmıştır. Çalışılmış olan tez dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde giriş yer almaktadır. İkinci bölümde hamam kültürünün ortaya çıkmasından ve tarihsel sürecinden bahsedilmiştir. Osmanlının hamam kültürü araştırılmıştır. 1299-1922 yılları arasında Osmanlı Devletine başkentlik yapan İstanbul’un önemli hamamları çalışılmıştır. Üçüncü bölümde, Topkapı Sarayının hamamları, 19. yy ’ın önemli yapıları olan, Yıldız, Çırağan ve Beylerbeyi’nin, Dolmabahçe, Edirne ve Manisa Sarayının Hamamları çalışılmıştır. Dördüncü bölümde ise Türk hamamının mekânsal kurgusu, hamam çalışanları ve hamam eşyaları araştırılmıştır. Yüksek Lisans eğitimim boyunca, desteğini esirgemeyen, yol göstericim Değerli Hocam Tez Danışmanım Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ’ ye teşekkürlerimi sunarım. Tezimin çalışma sırasında manevi destekleriyle yanımda ve yardımcı olan arkadaşlarım Baran GÜVENÇ ve İbrahim GÖKTAŞ’a, Değerli Büyüğüm Tarihçi Uzman Öğretmen Filiz ANDIBAY’a, Kürşad ÖRTEL’e aileme ve sevgili dostlarım Zeynep Nur ÖZMEN’e, Esra FİGENERGÜL’e ve Merve YAMADAĞ’a şükranlarımı sunarım.

2019
Meltem FISTIKÇI

İÇİNDEKİLER

ÖZ	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	viii
BİRİNCİ BÖLÜM.....	9
GİRİŞ.....	9
İKİNCİ BÖLÜM	13
HAMAM KÜLTÜRÜ VE TARİHSEL SÜRECİ	13
I. GEÇMİŞTEN BUGÜNE HAMAM KÜLTÜRÜ	13
A. Roma Hamamı	14
B. Roma Hamam Ritüeli	15
C. Bizans Hamamı.....	16
D. Anadolu Selçuklu Hamamı.....	17
II. OSMANLIDA HAMAM KÜLTÜRÜ	17
A. Osmanlı Kadınlarının Sosyalleşme Yeri Olan Hamam	18
B. Deniz Hamamları.....	19
III. İSTANBUL'DAKİ HAMAMLAR	20
A. Ağa Hamamı	20
B. Mahmut Paşa Hamamı.....	20
C. Çukur Hamamı.....	21
D. Gedik Paşa Hamamı.....	21
E. Küçük Ayasofya Hamamı(Çardaklı Hamam).....	22
F. Haseki Hürrem Sultan Hamamı	22
G. Eyüp Türbe Hamamı.....	23
H. Barbaros Hayreddin Paşa Hamamı(Çinili Hamam).....	23
İ. Süleymaniye Hamamı	24
J. Mihrimah Sultan Hamamı(Edirnekapı Hamamı)	24
K. Kılıç Ali Paşa Hamamı	25
L. Çemberlitaş Hamamı	26

M.	Kızlar Ağası Abbas Ağa Hamamı	26
N.	Cağaloğlu Hamamı	27
O.	Tahta Minare Hamamı	28
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....		29
SARAY HAMAMLARI.....		29
I . TOPKAPI SARAYI VE HAMAMLARI		29
A.	Hünkâr ve Valide Sultan Hamamları.....	31
B.	Cariyeler Hamamı.....	32
C.	Gözdeler Hamamı	32
D.	Kızlar Ağası Hamamı	33
E.	Kara Ağalar Hamamı(Darüssade Ağaları).....	33
F.	Cariyeler Hastahanesi Hamamı	34
G.	III. Murad Hamamı	34
II. YILDIZ SARAYI VE HAMAMI		35
A.	Küçük Mabeyn ve Hünkâr Hamamı	36
III. ÇIRAĞAN SARAYI VE HAMAMI		37
IV. BEYLERBEYİ SARAYI VE HAMAMLARI.....		38
A.	Selamlık ve Harem Hamamı.....	40
B.	Hünkâr Hamamı.....	41
C.	Valide Sultan Hamamı.....	41
V. DOLMABAĞÇE SARAYI VE HAMAMLARI		42
A.	Selamlık Hünkâr Hamamı	43
B.	Harem Hünkâr Hamamı.....	44
C.	Kadınefendi ve Valide Sultan Hamamı	45
D.	Çinili Hamam.....	45
VI. EDİRNE SARAYI VE HAMAMI.....		45
A.	Saray Hamamı.....	47

1. Erkekler Bölümü	47
2. Kadınlar Bölümü	49
B. Kum Kasrı Hamamı	50
C. Edirne Saray Hamamlarının Tamiratları (1696-1697).....	52
VII. MANİSA SARAYI VE HAMAMI	53
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	56
TÜRK HAMAMININ YAPISAL ÖZELLİKLERİ	56
I. TÜRK HAMAMLARININ KLASİK İÇ TASARIMI	56
A. Soyunmalık(Camekân)	56
B. Ilıklık(Soğukluk).....	56
C. Sıcaklık	57
D. Külhan(Isıtma Sistemi)	58
II. TÜRK HAMAMININ MİMARİSİ	59
A. Haçvari Dört Eyvanlı ve Köşe Hücreli Tip	59
B. Yıldızvari Sıcaklıklı Tip	60
C. Kare Sıcaklık Etrafında Sıralanan Halvet Hücreli Tip	60
D. Kubbeli Sıcaklıklı Tip.....	60
E. Orta Kubbeli, Enine Sıcaklıklı ve Çifte Halvetli Tip.....	60
F. Ilıklık, Sıcaklık ve Halvetin Eş Odalar Halinde Olduğu Tip	61
III. TÜRK HAMAMININ ÇALIŞANLARI	61
A. Hamam Anası	61
B. Natır	62
C. Tellak	62
D. Külhancı (Külhanbeyi)	63
IV. TÜRK HAMAMINDA KULLANILAN EŞYALAR.....	64
A. Hamam Tası.....	64
B. Buhur ve Buhurdan	65

C.	Gül Suyu(Gülabdan).....	66
D.	Kirdenlik	67
E.	Kildence(Sabunluk)	67
F.	Sabun	67
G.	Peştamal(Futa)	68
H.	Keyfiye.....	68
İ.	Nalın ve Takunya.....	68
J.	Hamam Bohçası	69
K.	Topuk Taşı (Pomza Taşı).....	69
L.	Tülbent (Yazma).....	70
M.	İpek Kese	70
N.	Havlu.....	70
O.	Hamam Leğeni.....	70
P.	Cem Taşı ve Cem Tepsisi	71
Q.	Hamam Kazanları	71
R.	Hamam Döşemesi	71
SONUÇ		72
KAYNAKLAR.....		77
DİZİN.....		88
EKLER		92
FOTOĞRAFLAR.....		97
ÖZGEÇMİŞ		127
VİTAE		127

KISALTMALAR

Akt	:Aktaran
a.g.e	:Adı geçen eser
a.g.m	:Adı geçen makale
t.y	:Basım tarihi yok
y.y	:Basım yeri yok
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BşMD	:Baş Muhasebe Defteri
Bkz.	:Bakınız
ev.	:eviren
c.	:Cilt
d	:Defter
HH.EBA	:Hazine-i Hassa Ebniye Amb.
k.	:Kısım
s.	:Sayfa
ss.	:Sayfa aralığı
S.	:Sayı
Ve.	:Ve benzeri
vd.	:Ve diğeri
vs.	:Vesaire
yy.	:Yüz yıl
Y.MTV	:Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y.PRK.HH	:Yıldız Perakende Hazine-i Hassa

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Hamam sözcüğü Arapçadan Türkçe'ye “hamm” kökünden geçmiştir.¹ Arapça “ısınmak, sıcak olmak” anlamındadır. Hamam kelimesinin farsça karşılığı “germabe”dir.² Anadolu'nun bazı bölgelerinde hamama “sıcak, ısıcak, çimek yıkak, yunak, yunlu, ıssi” denmektedir.³ Hamam geleneği ilk defa M.Ö 4. Yüzyılda Antik Yunanda ortaya çıkmıştır. Yunanlılarda yıkanma işlemi Palaestra denilen meydana gerçekleşmiştir. Palaestralarda “calda laviaton” adı verilen odacıklar inşa edilmiştir. Bu odalar küçük ve kapalı mekanlardır. Odaların ortasına mangal yakılarak içerisi ısıtılmıştır. Sıcak su ise dışarıdan getirilmiştir. Yunan hamamlarında yuvarlak kenarları olan küvetlerde de yıkanılmıştır.⁴

Roma döneminde yıkanma işlemi ve hamam kültürü gelişme göstermiştir. Roma hamamlarının giriş kapıları birden fazladır. Roma hamamlarının giriş bölümünde “atrium” adı verilen ortası açık etrafı revaklı avlular yapılmıştır. Bu avlulardan geçilerek “apodyterium” denilen soyunma salonuna gelinmektedir. Apodyterium oldukça büyük bir salondur. Bu salonun duvarlarına nişler ve soyunma hücreleri yapılmıştır. Apodyterium'dan sonra “frigidarium” adı verilen bölüm gelmektedir. Bu bölümde ise soğuk su banyosu yapılmıştır.⁵

Frigidarium üstü açık bir mekandır. Bu mekanın ortasına, duvar kenarlarına havuz ve soğuk su küvetleri yapılmıştır. Frigidarium'dan sonra “tepidarium” denilen bölüme geçilmektedir. Burası hamamın ılık bölümüdür. Masaj ve vücudu yağlama işlemi burada gerçekleştirilir. Tepidarium'dan sonra ise “caldarium” denilen bölüme geçilmektedir. Bu bölüm, hamamın sıcaklığı ve yıkanma yeridir. Caldarium denilen bu mekan dikdörtgen, kare veya haçvari olarak inşa edilmektedir.⁶ Caldarium'un

¹ ENGİN, Nina, “Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem”, Mas Matbaacılık, Koç Üniv. Yayınları, İstanbul, Kasım 2012, s.8.

² SAİM, Ali-ÜLGEN, S, “Hamam”, Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1. Kısım, 1950, C.5, s. 174-178.

³ ÖGEL, Bahaddin, Türk Kültür Tarihine Giriş: Türklerde Ev Kültürü (Göktürklerden Osmanlılara III) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s.107-108.

⁴ YEGÜL, Fikret, “Anadolu su kültürü: Türk Hamamları ve Yıkanma Geleneğinin Kökleri ve Geleneği”, *Anatolia*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Sayı 35, 2009, s. 99- 118 (101-102).

⁵ ARSEVEN, C.E, “Hamam” maddesi, Sanat Ansiklopedisi, Cilt 2, 1983, İstanbul, s. 678-689.

⁶ ARSEVEN, C.E, “Hamam” maddesi, Sanat Ansiklopedisi, Cilt 2, 1983, İstanbul, s. 678-689.

içerisinde küçük hücreler bulunmaktadır. Bu hücreler buharla kaplıdır ve terlemek için kullanılmıştır. Buhar banyosu yapılan bu bölüme “sudatorium” denilmektedir. Sıcak su ve buharın sağlandığı külhana ise “prae-furnium” denilmektedir.⁷ Roma döneminde hamamlar da sıcak hava kullanılarak merkezi ısıtma sistemi sağlanmıştır. Hamamların ısıtılması için “hypocaust” adı verilen bölümde ateş yakılmıştır. Duvarlarda bulunan künkler sayesinde de sıcak hava içeriye yayılmıştır.⁸ Roma döneminde gelişme gösteren hamam geleneği, imparatorluğun yıkılması ile beraber eski ihtişamını kaybetmiştir.⁹

Türkler’de Anadolu’yu feth etmeden önce yaşadıkları bölgede hamam kültürüne sahiptirler. Özellikle göçebe Türklerin “çerge”adını verdikleri çadır hamamlarının olduğu bilinmektedir. Anadolu Selçuklu Sultanı I.Alaadin Keykubat’ın sefere çıktığı dönemler yanında “hamam-ı seferi” adlı bir çadır hamamı taşıttığı bilinmektedir.¹⁰ Dandanakan ve Malazgirt zaferinden sonra Anadolu’ya yerleşen Türkler, 11.Yüzyılın sonlarına doğru antik devrin eserleri olan hamamları İslamiyet’in temizlik anlayışına göre tamir etmişlerdir. Böylece Türk Hamamı olarak adlandırılan yeni bir mimari tarz ortaya çıkmıştır.¹¹12.ve 13. Yüzyıllarda Anadolu’da Türkler tarafından inşa edilen hamamların kendine özgü mimari yapısı vardır. Kaplıca ve ılıcalar Türk Hamam Mimarisi’nin ilk örneklerindendir. Sıcak suyun kullanıldığı üstü açık alana ılıca, üstü kapalı alana ise kaplıca denmiştir.¹²

Türk Hamamı soyunmalık,aralık,soğukluk,sıcaklık,külhan ve sıcak su deposundan oluşmaktadır. Genel hamam olarak adlandırılan bu yapılar “çifte hamam” ve “tek hamam” olacak şekilde inşa edilmiştir. Çifte hamam, kadın ve erkeklerin ayrı kapılardan girdiği ve farklı yerlerde yıkandığı yapıdır. Tek hamam ise kadınların

⁷HÜZEYL,Horosan,“İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı”, İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul,Cilt 5, I. Kısım, Cüz 46, 1988, s. 174-175.

⁸ ÜLGEN, A.S, “Hamam” maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt 5,1977,İstanbul,s.174.

⁹ YILMAZKAYA, Orhan, *Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık Türk Hamamı*, İstanbul Hamamları Rehberi, Çitilembik Yayınları, İstanbul, 2002,s.12.

¹⁰ TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat Yayınları, 2003,İstanbul,s.130-370.

¹¹ ÖNGE,Y, *Anadolu’da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları,1995, Ankara,s.9

¹² EYİCE, Semavi, “Hamam”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, C.5, s. 402-430.

gündüz, erkeklerin gece kullandığı hamamdır. Anadolu Selçuklu Devleti döneminde oluşan bu mimari düzen Osmanlı Devleti döneminde de özgünlüğünü korumuştur.¹³

Hamam kültürü Osmanlı Devleti döneminde de toplumsal bir değer kazanmıştır. 1326 yılında Sultan 1. Murad Bursa'yı fethettikten sonra başkent yapmış ve burada bulunan bir kaplıcaı hamam haline getirtmiştir. Bu hamam Eski-Yeni Hamamı'dır.¹⁴ Fatih Sultan Mehmed 1453'de İstanbul'un fethinden sonra medrese, cami, darüşşifa ve 5' i büyük olmak üzere toplam da 19 hamam yaptırmıştır.¹⁵ İstanbul'da yaptırdığı ilk hamam Irgat Hamamı'dır.¹⁶ Mimar Sinan, Osmanlı Devleti döneminde 20 tane hamam yapmıştır. Bu hamamlar; Fatih Çinili Hamamı, Ayasofya Hamamı, Çemberlitaş Hamamı, Kılıç Ali Paşa Hamamı, Beyazıt ve Süleymaniye Hamamıdır.¹⁷ Fatih Sultan Mehmed fethettiği geniş coğrafyalarda da hamamlar ve kaplıcalar yaptırmıştır. Anadolu dışında Avrupa, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da hamam yaptırdığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti döneminde hamamların neden inşa edildiğine dair birçok sebep vardır. En önemlisi bağlı olduğu vakıf sahibine iyi gelir sağlaması, bir diğeri ise inşa edildiği şehirde cami cemaatine hizmet vermesidir.¹⁸

Osmanlı Devletinin sınırları genişledikçe, fethedilen şehirlere umumi hamam yaptırılmıştır. Özellikle yalı ve konakların yanlarında kişiye özel hamamlarda yaptırılmıştır.¹⁹ Küçük yapıları evlerde ise "gusülhane" denilen yıkanma yerleri bulunmaktadır.²⁰ Hamamlar genel ve özel olarak sınıflandırılmıştır. Kadın ve erkeklerin ayrı yerlerde yıkanmasına özen gösterilmiştir. Tek ve çifte hamam denilen yapı Selçuklu Hamam Mimarisi'nin aynısıdır. Tek hamam, erkeklerin kullanmış

¹³ ÖNGE, Y., *Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar*, Mimarbaşı Koca Sinan'ın Yaşadığı Çağ ve Eserleri, Cilt I, T.C Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1988, s. 403-428

¹⁴ YILMAZKAYA Orhan, *Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık Türk Hamamı*, İstanbul Hamamları Rehberi, Çitlembik Yayınları, Aralık 2002, s.15.

¹⁵ ÖZTÜRK, Necdet, *Aşık Paşazade Tarihi (Osmanlı Tarihi 1285-1502)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, Nisan 2013, s. 192.

¹⁶ YILMAZKAYA, Orhan, e.g.e, s. 15.

¹⁷ ÜRÜK Zerrin Funda, "Medeniyetler İçinde Hamamın Gelişimi Ve Kültürel Olarak Mekân Analizleri",

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Temmuz 2016, sayı 28, s.198-210.

¹⁸ EYİCE, Semavi, "İznik de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Dergisi, Edebiyat Fakültesi Matbaası Yayınları, İstanbul, 1960, C.11, s.9-20.

¹⁹ DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi (1574-1703)*, Ofis Yayın Matbaacılık, İstanbul 2011, C.3, s 61.

²⁰ KUBAN, Doğan, *100 Soruda Türkiye Sanat Tarihi*, İstanbul Gerçek Yayınevi, 1977, s.197.

olduğu belirli bir saat sonrasında kadınlara bırakıldığı yerdir. Çifte hamam ise birbirine bitişik iki yapı şeklindedir. Kadın ve erkekler çifte hamam da ayrı ayrı yıkanmaktadır.²¹

Kadınlar hamamında görevli kişiye natır, erkekler hamamında görevli kişiye tellak denilmektedir. Hamam görevlileri ise külhancı, peştamalcı, meydancı, helvacı ve çıkmacıdır.²² Türk Hamamı kurna,musluk ve göbek taşındandan oluşmaktadır. Hamam taşı,sabun,sabunluklar,lif,havlu,kese,peştamal,nalın, hamam otu, ponza taşı, takunya,gülâbdan,şerbetlik ve buhurdan Türk Hamamı'nın en önemli aksesuarlarıdır.²³

Türk Hamamının kendine özgü gelenekleri mevcuttur. Hamamlarda müşteriler ve hamam çalışanları hamam geleneğine göre hareket etmektedirler. Kullanılacak eşyanın nerede olduğu ve nasıl kullanılacağına kadar önceden belirlenmiştir. Aynı düzen ve gelenekler saray hamamlarında da mevcuttur. Hamamların en önemli özelliği sağlık açısından önemli mekanlar olmalarıdır. Hamamda kullanılan sıcak su ve sabun vücudu rahatlatır. Sıcak hava sayesinde terleyen vücuda kese uygulanır. Böylece kan dolaşımı hızlanır ve vücuda zindelik hissi verir.²⁴

Hamamlar yüzyıllarca insanların kullandıkları mekânlar olmuş, kullanılan eşyalar ile çalışan görevlileri de dâhil olmak üzere bir kültür ortaya çıkartmıştır. Türk Hamamlarının mimarisi asırlar boyunca aynı kalmıştır.Gelişmekte olan teknolojiden dolayı bazı yapılarında değişiklik sağlanmıştır.²⁵

²¹ ÖNGE, Yılmaz, “Anadolu’da XXI-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar”, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1988, C.I, s. 404.

²² UZUN, M, ALBAYRAK, N, “Hamam” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1997, C. 15, s. 431-450.

²³ GÖKER,Müge , “Hamam Kültürünün Günümüz Banyo Tasarımında Yeri, Önemi ve Hierapolis Örneği”, *Türk Kültür Tarihinde Denizli ve Kentleşme Sorunları Sempozyumu*,22 Aralık 2008,s.10.

²⁴ GÖKER,Müge , “Hamam Kültürünün Günümüz Banyo Tasarımında Yeri, Önemi ve Hierapolis Örneği”, *Türk Kültür Tarihinde Denizli ve Kentleşme Sorunları Sempozyumu*,22 Aralık 2008,s.10.

²⁵ ERTUĞRUL, Ali Dost, “Hamam Yapıları ve Literatürü”, Türkiye Araştırmaları Literatürleri Dergisi, C. 7,sayı 13, İstanbul, 2009, s.243-250-463.

İKİNCİ BÖLÜM

HAMAM KÜLTÜRÜ VE TARİHSEL SÜRECİ

I. GEÇMİŞTEN BUGÜNE HAMAM KÜLTÜRÜ

Yıkanmak için kapalı yerler inşa edilmesine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Yapılan çalışmalar sonucunda yıkanmak amaçlı yapılan ilk kapalı mekânlara Hindistan, Eski Mısır ve Antik Yunan uygarlıklarındaki saraylarda rastlanılmıştır.²⁶ Türkiye – Suriye sınırı arasında önemli bir bölge olan Resûlayn’da M.Ö 3. yüzyılda banyo yapmak amaçlı bazı bölmelerin yapıldığı bilinmektedir. Bu kısımlarda özellikle toprak banyo küvetleri ve su depolamak amacıyla yapılan küplerin bulunduğu bilinmektedir. Güney Doğu Anadolu’da Gaziantep şehri yakınlarında M.Ö. 1200’lü yıllarda Hitit Devletine ait eski bir hamam kalıntısına rastlanılmıştır.²⁷

Yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında çeşitli coğrafyalarda hamam kalıntıları bulunmuştur. Dönemin hamamlarına benzerlik gösteren ve aynı işlevi gören, iyi bir şekilde ısıtılan, sıcak suların bulunduğu bu tarz yapılar ilk kez M.Ö.5. yüzyılda Atina’da yapılmıştır.²⁸ Mezopotamya’da yapılan kazı çalışmalarında Asurlulardan kalma bir yıkanma yerinin bulunduğu bilinmektedir.²⁹ Birbirinden uzak coğrafyalarda yer alan farklı toplumlar temizlik açısından benzer kültürlere sahiptirler. Doğuda İslamiyet’in yayılmasıyla birlikte yıkanma kültürü Batıda Roma ve Bizans’ı da etkilemiştir. Hristiyanlık dininde Tanrı huzuruna yıkanmadan, temiz giysiler giyilmeden çıkılmayacağı hükmedilmiştir. Bu durum İslamiyet dininde de benzerlik göstermektedir. İslamiyet ise kıyafetlerin yeni olmasından ziyade, temizliğin abdest almakla mümkün olacağını emretmektedir.³⁰ İslam İlmihal kitaplarına göre; abdest alınacak suyun sürekli akması şart değildir. Yağmur, dere, nehir, kaynak, kuyu, deniz ve kar suları ile abdest almak mümkündür.³¹

²⁶ YILMAZKAYA Orhan, a.g.e, s.9.

²⁷ ÜRÜK, Zerrin Funda, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, *Medeniyetler İçinde Hamamın Gelişimi Ve Kültürel Olarak Mekân Analizleri*, Yıl 4, Sayı 28, Temmuz 2016, s. 186-210.

²⁸ YILMAZKAYA Orhan, a.g.e.s. 10.

²⁹ EYİCE, Semavi, a.g.m, s.402.

³⁰ ULUUMAY, Esat, *Hamam Kültürü Üzerine, Eski Tas, Eski Hamam*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 11.

³¹ GÜMÜŞ, M.Sıddık, *Tam İlmihal Se’Adet-i Ebediyye*, Hakikat Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2001, s.162.

İslam Devletleri ele geçirdikleri yerleri inşa ederken çalışanların yıkanabilmesi için ilk olarak hamam inşasına başlamaktadır.³² Orta Asya tarihine bakıldığında ise hamamlar hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bunun sebebi yapılan kazı çalışmalarının sınırlı tutulmasıdır.³³ Orta Asya Türklerinin hamam kültürü hakkında diğer bir bilgiyi ise Grek Seyyahı olan Priskos(410-420) vermektedir. Avrupa Hun İmparatoru Atilla'nın komutanı olan Onegesius tarafından bir hamam yaptırılmıştır. Hamamın mimarisi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat hamam taşlarının, Macaristan, Avusturya, Yugoslavya ve Slovenya'dan getirildiği bilinmektedir.³⁴

A. Roma Hamamı

Hamam kültürünün temellerini Yunanlar atmış olmasına rağmen, mimari olarak gelişim süreci Roma uygarlığı ile başlamıştır.³⁵ M.Ö.1. yüzyılda Sergius Orata adlı mimarın ilk kez ateşten elde ettiği sıcak hava ile hamam binasını ısıtmayı sağladığı bilinmektedir.³⁶ Hamamlar bu dönemden itibaren artık “Roma Hamamı”olarak mimari yapılar arasında yerini almıştır. Roma Hamamının temel mimari öğelerinin ise Frigidarium(soğukluk), Tepidarium(ılıkılık) ve Caldarium (sıcaklık) olduğu bilinmektedir.³⁷ Roma hamamları bazı bölümlerden oluşmaktadır. Hamamların ön kısmında “porticius” denilen sütunlu revaklar ile “palaestra” denilen bir avlu bulunmaktadır. Bu avluda çeşitli sporlar yapılmaktadır. ³⁸Roma Hamamlarının kalıntılarına Anadolu’da Ankara’da rastlanılmıştır. Batı ve Güney Anadolu’da yapılan kazılarda ise Efes, Miletos, Pergamon, Priene, Side ve Antakya kentinde rastlanılmıştır. Tarihte ilk Roma Hamamının Pompei’deki Stabia Hamamı olduğu bilinmektedir.³⁹ Bu hamamın M.Ö 150 yılında inşa edildiği, daha sonra eklerle ve bazı yapılarla genişletildiği bilinmektedir⁴⁰. Bu hamamın iç dekorundaki alçı kabartmaları

³² ŞİMŞİR, Nahide, “Osmanlı Araştırmaları-Makaleler I”,(XVIII. Yüzyıl Ortalarında Üsküdar ve Çevresindeki Hamamlar), Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2004,s.251.

³³ ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş 3*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978, s.101-103.

³⁴ AHMETBEYOĞLU, A, *Atilla'nın Sarayında Bir Romalı Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014, s. 39-40.

³⁵YILMAZKAYA Orhan, a.g.e, s. 10.

³⁶ EYİCE, Semavi, a.g.m, s. 402.

³⁷ BİLGİN,Hülya, “Osmanlıda Hamam Geleneği ve Hamam Malzemesi”, Toplumsal Tarih Dergisi, 2003,Sayı 115, s.12-20.

³⁸ HÜZEYL,Horosan, “İslam Alemleri Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı”, İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul,Cilt 5, I. Kısım, Cüz 46, 1988, s. 174-175.

³⁹YILMAZKAYA Orhan, a.g.e. s.11.

⁴⁰ EYİCE, Semavi, a.g.m, s.403.

ve fresk süslemeleri dikkat çekmektedir. Roma’da hamamlar sadece yıkanmak amaçlı kullanılmamaktadır. Atletlerin gösteri yaptıkları, sihirbazların sirk yaptıkları, şairlerin kalabalığa şiir okudukları yer olarak bilinmektedir.⁴¹ İnsanların dinlendikleri, filozofların ve şairlerin karşılıklı atıştığı sosyal bir mekân haline gelmiştir. Hamamın çeşitli bölümlerinde tanrıların, askerlerin, sanatçıların ve soyluların heykellerinin bulunması buraya ayrıca özellik katmaktadır. Roma hamamlarında kadınlar ve erkekler aynı yerde yıkanmaktadır. Fakat bu durumdan fahişeler ve müşterileri yararlanmıştır. Bu durum dikkat çekince M.S. 2. yüzyılın başlarında kadınlar ve erkeklerin aynı yerde yıkanması yasaklanmıştır.⁴²

Roma İmparatoru Hadrian İstanbul’da M.Ö.120’de şehre su gelmesini sağlayacak altyapıyı inşa ettirmiştir. M.S. 425-430 yılları arasında İstanbul’da halka açık 9 tane büyük, 150 tane ise küçük hamam yaptırmıştır. Saray ve konaklarda da sayısı bilinmeyen özel hamamların varlığından bahsedilmektedir. Roma İmparatorluğu’nun M.S.5.yüzyılın başında yıkılmasıyla birlikte Roma Hamamı mimari ihtişamını kaybetmiştir.⁴³

Doğu Roma’da (Bizans) ise hamam geleneği devam etmiştir. Bizans’ın başkenti olan İstanbul’daki hamamlar sosyal ve mimari önemlerini korumuşlardır. İspanyol Kültürü 11. yüzyılda hamamı kötülüklerin kaynağı olarak görmektedir. Kral VI. Alfonso bunun üzerine egemenliği altındaki topraklarda, tüm hamamların yıkılması emrini verdiği bilinmektedir.⁴⁴

B. Roma Hamam Ritüeli

Roma’da iş saati güneşin doğuşuyla başlamakta ve öğlen saatine kadar sürmektedir. Öğlen iş saati bittiğinde çalışan erkekler hamama giderler ve burada saatlerce yıkanır.⁴⁵ Zengin olan kişilerin hamama giderken yıkanma takımını taşıyan ve ihtiyaçlarına yardımcı olan kölelere sahip oldukları bilinmektedir. Yıkanma

⁴¹ YEGÜL Fikret, *Antik Çağ’da Hamamlar ve Yıkanma*, Homer Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006,s. 22.

⁴² WHELEER,M, *Roma Sanatı ve Mimarlığı*, Çev. Zeynep Koçel Erdem, İstanbul, Homer Kitapevi, 2004, s.14.

⁴³ YILMAZKAYA, Orhan, a.g.e,s. 11.

⁴⁴ YEGÜL, Fikret, a.g.e,s. 23.

⁴⁵ YEGÜL Fikret, a.g.e.s.23.

takımının içerisinde banyo giysileri, sandaletler, pamuklu havlular ve tuvalet takımı bulunur. Hamama giderken iyi giyimli, bakımlı köleler eşliğinde ve tahtirevan üzerinde taşınarak gitmek statünün yüksek olduğunu gösteren bir semboldür.⁴⁶Hamama gelindiğinde ilk yapılan şey kölelerin yardımı ile soyunmaktır. Bunun için en basit hamamlarda bile“apodyterium” diye bilinen özel odalar mevcuttur.⁴⁷

C. Bizans Hamamı

Bizans Hamamları hakkında elimizde yok denecek kadar sınırlı bilgiye ve kaynağa sahibiz. Bunun sebebi ise Bizans döneminde kentlerde hamam yapımının giderek azaldığı ve hatta hamamların kullanımının yasaklandığı şeklinde açıklanabilir.⁴⁸. Hamamlar Roma dönemindeki gibi sosyal ve siyasal tartışmaların yapıldığı mekân olarak kullanılmıştır.⁴⁹ İstanbul’da bulunan manastırlarında küçük hamamlara sahip olduğu bilinmektedir. Bu hamamlar daha çok hastaların tedavi edilmesi için kullanılmıştır. İstanbul’da Hristiyanlar için önemli olan Pantokrator İsa Kilisesinde altı kişilik bir hamamın varlığından söz edilmektedir.⁵⁰ Bu hamam 16 Ocak 532’de meydana gelen Nikea İsyanıyla isyancılar tarafından tahribe uğramış ve diğer yapılarla beraber büyük hasar görmüştür.⁵¹ İstanbul’da Bizans dönemine ait bir hamam bulunmamaktadır. Şehzadebaşı Semtinde yapılan kazı çalışmaları sonucunda Kalenderhane Camisinin yanında Bizans dönemine ait hamam kalıntılarına rastlanılmıştır.⁵² Başta Anadolu olmak üzere Bizans’ın hâkimiyet alanına giren bölgelerde Justinianus dönemine kadar kullanılan hamamların Roma hamamları olduğu bilinmektedir. Hamamlarda yaşanan eğlencelerin artması ve Hristiyanlık dinin kurallarıyla çatışması durumundan hamamlar zamanla şehirlerde kullanılmayan mekânlar haline gelmiştir.⁵³

⁴⁶ÜRÜK, Zerrin Funda, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, “Medeniyetler İçinde Hamamın Gelişimi Ve Kültürel Olarak Mekân Analizleri”, Yıl 4, Sayı 28, Temmuz 2016, s. 190-210.

⁴⁷YILMAZKAYA Orhan, a.g.e, s.13.

⁴⁸ERGİN, Nina, *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih*, Koç Üniv. Yayınları, Kasım 2012, İstanbul, s.67.

⁴⁹NECİPOĞLU, N, *Bizans İstanbul’u, İstanbul’un Dört Çağı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s.24.

⁵⁰ULUUMAY, Esat, a.g.m, s.61.

⁵¹FIRATLI, N, İstanbul, Recent Archaeological Research İn İstanbul Dergisi, 1974, sayı 24, s.35-50.

⁵²EYİCE, Semavi, a.g.m, s.404.

⁵³ULUUMAY, Esat,a.g.m. s. 61

D. Anadolu Selçuklu Hamamı

Anadolu Selçuklu Devleti 12. yüzyılın sonuna doğru Konya, Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya, Niksar, Erzurum, Divriği kentlerinde hamamlar inşa etmeye başlamıştır. Plan ve mimari açıdan tamamen kendine has bir özellik taşımaktadır.⁵⁴ Selçuklu Hamamlarının plan ve dizaynı; soyunmalık, aralık, ılıkılık, sıcaklık, su deposu ve külhan olarak inşa edilmiştir. Selçukluların Anadolu'da yapmış oldukları hamamlarda kurna başında yıkanıldığı bilinmektedir. Hamamların ortasında ise bir göbektaşı yer almaktadır.⁵⁵ Selçuklu Hamamları suyun kullanım şekli ve kaynağına göre iki gruba ayrılmaktadır. Bunlar; doğal sıcak suyun kullanıldığı ılıca ve kaplıcalar ile suyun kendi içinde ısıtıldığı insan eliyle yapılmış hamamlardır. Kaplıca ve ılıcalar'da yıkanma ve arınma işlemi temizlik amacıyla çok şifa amacıyla yapılmaktadır. Selçuklu döneminde özel hamamlarında yapıldığı bilinmektedir. Özel Hamamlar saray, kale, kervansaray, zaviye ve köşk gibi yapıların yanında veya içlerinde inşa edilmiştir.⁵⁶ Selçuklu Devleti Sultanı Alâeddin Keykubat tarafından 1232 yılında, Emir Karatay Hanı içerisine özel hamam inşa edildiği bilinmektedir.⁵⁷

II. OSMANLIDA HAMAM KÜLTÜRÜ

Osmanlı Devleti döneminde hamamlar yıkanmak amacıyla inşa edilmiştir. Bu yapılar özel ısıtma sistemi ile inşa edilmesinden dolayı Osmanlı Hamamı olarak adlandırılmaktadır. Saray, konak, vb. büyük evler'de hamam bulunmaktadır. Orta halli ve küçük evlerde ise hamam bulunmamaktadır. Farklı bir yıkanma bölümünün olduğu bilinmektedir.⁵⁸ Hamam özellikle gelir sağlayan bir mekân olduğundan Osmanlı tarafından inşasına önem verilmiştir.⁵⁹ Osmanlı Hamamı ısıtma sistemi açısından Bizans ve Roma Hamamlarına benzemektedir. Mimari açıdan ise gösterişli yapılardan ziyade işlevi daha iyi olan pratik ve sade yapı türüdür. Osmanlı hamamları anıtsal ve gösterişli şekilde inşa edilmemiştir. Tam tersi olarak yüksek mahremiyet ve edep

⁵⁴ ULUUMAY, Esat, a.g.e, s. 69.

⁵⁵ ÖNGE, Yılmaz, a.g.e, s.403-428.

⁵⁶ ERGİN, Nina, a.g.e, s. 99.

⁵⁷ EYİCE, Semavi, a.g.m, s.414.

⁵⁸ EYİCE, Semavi, a.g.m, s.414.

⁵⁹ ULUUMAY, Esat, a.g.e, s.95.

sebebiyle içe dönük olarak gelişme gösteren bu mimaride yaratıcı iç mekân tasarımları ve süslemeleri ön plandadır.⁶⁰

A. Osmanlı Kadınlarının Sosyalleşme Yeri Olan Hamam

Osmanlı toplumundaki kadınlar sosyal hayat açısından özgür değillerdir. Yaşamlarını evlerinde ve harem dairelerinde sürdürmüşlerdir. Osmanlı toplumundaki kadınların tek başlarına sokağa çıkmaları din açısından yasaktır. Dışarıya eşleri ya da babaları ile beraber gittikleri bilinmektedir.⁶¹ Kadınlar, yakın çevreleri, akrabaları ve komşuları ile 10 veya 15 günde bir görüşmektedirler. Sosyalleşmek için gittikleri tek yer olan hamamlar kadınlar için önemli bir mekân sayılmaktadır. Hamamlarda kadınlar kendilerini ifade eder, sohbet eder ve sosyalleşirlerdi. Kadınlar hamama gitmeden önce mekan kullanıma hazır hale getirilirdi.⁶² Kadınların hamama gitme nedenleri ise birden fazladır. Yeni doğum yapanlara loğusa hamamı, nişanlanan bekâr kız için nişan hamamı ve sünnet hamamı yapılırdı.⁶³

Hamama gidilmeden önce halayıklar bohça hazırlardı. Bohçaya Bursa işi peştamallar, kına, rastık, tarak, ayna, ipekli havlular, işlemeli keseler ve gümüşten yapılan hamam tasları konulurdu.⁶⁴ Hamamcı kadın sürekli gelen müşterileri için soyunma yerlerini özel olarak hazırlatırdı. Kışın hamama gelen zengin ve varlıklı kadın müşterileri için ise boza ve turşu satın aldığı bilinmektedir. Kadın hamamlarının soyunma yerlerinde ise susam helvası pişirildiği ve gelen müşterilere satıldığıda bilinmektedir.⁶⁵

Kadın hamamında farklı geleneklerde görülmektedir. Bunlardan bir tanesi fahişelik mesleğini bırakan kadınların hamama gelerek kırklanmalarıdır. Hamama gelerek geçmişte yaptıkları her türlü pis işlerinden arındıklarına inanmışlardır. Kırklanma işlemi kadının üç sefer abdest almasıyla başlamaktadır. Hamamda bulunan su dolu curunun içerisine altın yüzük veya kolye atarak o suyla yıkandığı

⁶⁰ ULUUMAY, Esat, a.g.e, s. 95.

⁶¹ YILMAZKAYA Orhan, a.g.e, s. 25.

⁶² YILMAZKAYA Orhan, a.g.e, s.25.

⁶³ TOURİSİN, Today, Aylık Turizm Aktüalite Dergisi, Sayı 25, Kasım, 2004, s. 79-80.

⁶⁴ BİLGİN, Hülya, “*Osmanlıda Hamam Geleneği ve Hamam Malzemesi*”, Toplumsal Tarih Dergisi, 2003, sayı 115, s.13-30.

⁶⁵ YILMAZKAYA Orhan, a.g.e, s. 26.

bilinmektedir. Daha sonra ise natır kadının ruhunun temizlenmesi için de dua eder ve iyi dileklerde bulunur. Böylece kırklanma işlemi tamamlanmış olur.⁶⁶

B. Deniz Hamamları

Osmanlı Devletinin sonlarına doğru 19. yüzyılda denize girmek isteyen erkek ve kadınlar için deniz hamamları inşa edilmiştir. Osmanlı toplumunda denize girme isteği, modern deniz banyosu modası, deniz hamamlarının yapılmasını zorunlu kılmıştır. Belediye tarafından İstanbul'un belirli semtlerine deniz hamamı yapılması kararlaştırılmıştır.⁶⁷ İnşa edilen deniz hamamları Şehr-i Emanet-i Bahriyeye tahsis edilmiştir.⁶⁸ İstanbul boğazından Bakırköy sahiline kadar 27 tane Deniz Hamamı inşa edildiği bilinmektedir. Sonra ki yıllarda bu sayı artmış ve 60 tane daha deniz hamamı inşa edilmiştir. Deniz Hamamları özellikle kadınların rahatça denize girmeleri için yapılmıştır. Bu yapıya Derya Hamamı da denilmektedir.⁶⁹

Deniz Hamamının ortası açık olup, etrafı ve üstü ağaç kerestelerle kapalıdır.⁷⁰ Öğlen saatine kadar su ısınmadan denize girilmemektedir. Erkekler Müslüman ailelerin olmadığı yerlerdeki deniz hamamlarını tercih etmişlerdir. İstanbul'da Pendik'den başlayıp, Kalamış'a kadar olan yerler ile Florya sahili denize girilmek için uygun alanlardır.⁷¹ Erkekler Deniz Hamamında peştamal ve renkli don kullanmışlardır. Kadınların da denize süslü kıyafetlerle girdiği bilinmektedir.⁷² Çifte hamam kurularak kadın ve erkeklerin hamama ayrı girilmesi sağlanmıştır.⁷³ Deniz hamamları için 1875 tarihinde bir nizamname yayımlanmıştır. Bu nizamnameye göre, 28 tane kadınlar, 34 tane de erkekler için hususi deniz hamamı inşa ettirilmiştir. Denize Hamamının sağlığa iyi geldiği ve doktorlar tarafından tavsiye edildiği bilinmektedir. Sultan Abdülhamit'de sağlık amaçlı Deniz Hamamını kullanmıştır. Kızı Ayşe

⁶⁶ YILMAZKAYA Orhan, a.g.e, s.27.

⁶⁷ BOA, Ş.D.675/43, 9 Şubat 1873.

⁶⁸ BOA, Ş.D.2/12, (11 Mayıs 1870), BOA, Ş.D.DH.2392/29, (23 Haziran 1870).

⁶⁹ BEYOĞLU, Süleyman, "Osmanlı Deniz Hamamları", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı 5, 2004, s. 53-73.

⁷⁰ ERGİN, Osman Nuri, "Mecelle-i Umur-i Belediye", *Dersaadet*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, C.1-9, s.631.

⁷¹ ŞAVLI, Ali Şükrü, "Güneş ve Deniz Banyoları", Aylık Ansiklopedi, İstanbul, 1945, C.I, s.84.

⁷² EVLİYA ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İkdam Matbaası Yayınları, İstanbul, 1896, C.I, s. 482.

⁷³ KOÇU, Reşat Ekrem, "Deniz Hamamları", İstanbul Ansiklopedisi, Koçu Yayınları, İstanbul, 1966, C. VIII, s.4412-4440.

Osmanoğlu'na da deniz banyosunu tavsiye etmiştir.⁷⁴ Sultan Abdülaziz döneminde de deniz hamamları moda haline gelmiştir.⁷⁵ Deniz Hamamlarını yabancı ülkeden gelen turistler de kullanmaya başlamıştır. Rusya ve Balkan ülkelerinden de birçok yabancı gelmiştir. Rus bir kadının denizde boğularak ölmesi Deniz Hamamını kullandığını göstermiştir. Veliaht ve prenslerde deniz hamamını kullanan kişilerdir.⁷⁶

III. İSTANBUL'DAKİ HAMAMLAR

Fatih Sultan Mehmet'in, İstanbul'u fethinden sonra şehrin temizlik ihtiyacının karşılanması için birçok hamam yaptırdığı bilinmektedir. Mimar Sinan'ın inşa ettiği hamamlarla, İstanbul'da hamam mimarisi gelişme göstermiştir. İstanbul da toplamda 237 hamam inşa edilmiştir.⁷⁷ 1732 yılına kadar 109 tane hamamın faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Sultan III. Mustafa 1757 yılında hamamlarda çok fazla su ve odun israfından dolayı yeni hamam yapılmamasını emretmiştir. Bu tarihten sonra yeni hamam yapılması yasaklanmıştır.⁷⁸

A. Ağa Hamamı

Ağa Hamamı 1462 yılında inşa edilmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'da yaptırdığı ilk hamamdır.⁷⁹ Yapı itibariyle ilk büyük hamamlardandır. Soyunmalık kısmı katlıdır.Üstü ahşap bir çatıyla kapatılmıştır. Sıcaklık kısmında dört tane eyvan ve halvet bulunmaktadır. Üst kısımları da küçük kubbeler ile kapatılmıştır. Hamamın ortasında göbek taşı da yer almaktadır.⁸⁰

B. Mahmut Paşa Hamamı

⁷⁴ EVREN, Burçak, *İstanbul'un Deniz Hamamları Yenileşme Kültüründen Kesitler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 555.

⁷⁵ KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Hep O Şarkı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 37-38.

⁷⁶ KOÇU, Reşat Ekrem, “*Denize Girmiş Güzeller*”, İstanbul Ansiklopedisi, Koçu Yayınları, İstanbul, 1966, C. VIII, s. 4436.

⁷⁷ HASKAN, M.N, *İstanbul Hamamları*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1995, s. 170.

⁷⁸ ALTINAY, Ahmet Refik, *On ikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689- 1785)*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1988, s. 217.

⁷⁹ YAMAN, Tevfik Cem, Türk Hamamının Mekânsal Kurgusu “*İstanbul Hamamları*”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şubat ,2010, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 19.

⁸⁰ YILMAZKAYA, Orhan, a.g.e, s.83.

Mahmut Paşa Hamamı 1466 yılında inşa edilmiştir. Mahmut Paşa Külliyesi içinde yer almaktadır.⁸¹ Giriş kapısı oldukça büyüktür. Girişin sağ ve sol taraflarında soyunmalık için sedirler yerleştirilmiştir. Soyunmalık bölümünde bir kahve ocağı bulunmaktadır. Sıcaklık bölümünün ortasına bir tane göbek taşı yapılmıştır. Hamamın orta kısmında beş tane yıkanma eyvanı da bulunmaktadır. Eyvanlara birer tane kurna da yerleştirilmiştir.⁸²

C. Çukur Hamamı

Çukur Hamamı, 1463 yılında İstanbul'un Fatih Semtinde inşa edilmiştir.⁸³ Hamamın kadın ve erkek bölümü birbirinden ayrıdır. Erkekler bölümünün soğukluk ve sıcaklık kısmı bir kapıyla birbirinden ayrılmıştır. Kadınlar bölümü ise birleştirilmiştir. Sekiz köşeli olan hamamın üst kısmı da bir kubbeye kapatılmıştır.⁸⁴ Hamamın soyunmalık bölümünün tepesine bir cam yapılmıştır. Duvarlarının üst kısımlarına da küçük camlar eklenmiştir. Kubbelerinde fenerli ve fanuslu camlar bulunmaktadır. Fenerli çatının altında mermerden yapılmış bir fiskiye bulunmaktadır. İstanbul'un en büyük hamamı olarak bilinmektedir. Fakat Fatih yangınından sonra sadece kalıntıları kalmıştır.⁸⁵

D. Gedik Paşa Hamamı

Gedik Paşa Hamamı, İstanbul'un en eski ve en büyük hamamıdır. 1474 yılında inşa edilmiştir. İstanbul'un Beyazıt Semtinde Gedik Paşa Camisinin yanında yer almaktadır.⁸⁶ Gedik Paşa Hamamı'nın giriş kısmında bulunan soyunma yerleri büyük ve gösterişli kubbelerle örtülmüştür. Hamamın diğer bir özelliği de çifte hamam olmasıdır. Erkekler ve kadınların giyinme yerleri ayrıdır. Erkeklerin soyunma yerinin kubbesi kadınlar kısmına göre daha büyüktür. Gedik Paşa Hamamı'nın her iki bölümün de dört köşeli göbek taşları, köşelerde dörder halvet ve üçer eyvan

⁸¹ KUBAN, Doğan, “Hamam” Maddesi, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul, 1998, s. 89-92.

⁸² HASKAN, M.N, a.g.e, s. 236.

⁸³ KÖSEOĞLU, Neşet, *İstanbul Hamamları*, Çituri Biraderler Yayınları, İstanbul, 1952, s.3.

⁸⁴ ARU, Kemal Ahmet, *Türk Hamamları Etüdü*, İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Doçentlik Çalışması, 1941, s. 59-61.

⁸⁵ HASKAN, M.N, a.g.e, s. 124.

⁸⁶ TACİZADE SADİ ÇELEBİ, *Münşeat*, Çev. Necati Lugal, İstanbul Fethi Derneği Yayınevi, İstanbul, 1956, s. 59.

bulunmaktadır. Erkekler ve kadınlar için ayrılan yıkanma yerlerinde erkeklerde için 27, kadınlar için ise 21 kurna yapılmıştır.⁸⁷

E. Küçük Ayasofya Hamamı(Çardaklı Hamam)

Küçük Ayasofya Hamamı 1503 yılında inşa edilmiştir. Çifte hamam özelliği olan bir yapıdır.⁸⁸ Bu hamamın içerisinde üç tane ılıklik bulunmaktadır. Hamamın kadınlar bölümünün camekânı kare şeklinde yapılmıştır. Sıcaklık bölümü ise yıldız şeklindeki nişlerle süslüdür. Bu özelliğiyle Bizans Dönemindeki hamamlara benzemektedir.⁸⁹ Erkekler bölümüne ılıklik kısmından geçilerek gidilir. ılıklik bölümünün üst kısmı ise üç tane kubbeye kapatılmıştır. Erkeklerin sıcaklık bölümü Bizans'da'ki serbest haç denilen mimariye benzemektedir. Ortasında göbek taşı bulunmaktadır. Üst tarafında bulunan kubbeleri ise kemer biçimindedir.⁹⁰

F. Haseki Hürrem Sultan Hamamı

Bu hamam Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle 1553 yılında Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. Hürrem Sultanın hayır ve hasenatının örneği olan bir yapıdır.⁹¹ Ayasofya Camisi'nin karşında bulunmaktadır. Bu yapı Mimar Sinan'ın özgün eserlerindendir. Sultan Ahmet'deki Klasik Osmanlı yapısıdır. Geometrik taşlarla inşa edilmiştir. Bu hamamın dış görünüşü ve içi de oldukça zariftir.⁹² Çifte hamam olarak yapılmıştır. Kadın ve erkeklerin giriş kapıları farklıdır.⁹³ Soyunmalık bölümünün duvarı 22 m yüksekliğindedir. Bu alanın dört bir tarafı sedirlerle çevrilmiştir. Özellikle erkeklerin soyunmalık yerinde pencereler yapılmıştır. Yapının üstü üç kubbeden oluşmaktadır. Kadınların soyunmalık bölümü ise daha küçüktür. Sedirleride oldukça dardır. Sıcaklık yerinde ortada sekiz köşeli bir göbektaşı bulunmaktadır. Bu yapı zamanla değişikliğe uğradığı için mimarisi hakkında kesin bir bilgi yoktur.⁹⁴

⁸⁷ YILMAZKAYA, Orhan, a.g.e, s.83.

⁸⁸ AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisi*, C.5, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınevi, İstanbul, 2016, s.266-269.

⁸⁹ EYİCE, Semavi, "Hamam" Maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 8, 1993, s. 225-226.

⁹⁰ EYİCE, Semavi, a.g.m, s. 225-226.

⁹¹ PEÇEVİ, İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, C. I, Mersin Basımevi Yayınları, 1992, Mersin, s.425.

⁹² MERİÇ, Rıfkı Melül, *Mimar Sinan'ın Hayatına Eserlerine Dair Metinler*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1965, s. 6-45.

⁹³ HASKAN, M.N, a.g.e. s.172.

⁹⁴ EYİCE, Semavi, "Haseki Hürrem Sultan Hamamı" İstanbul Ansiklopedisi Düünden Bugüne, Tarih Vakfı – Kültür Bakanlığı, C. 3, 1994, s 540-550.

G. Eyüp Türbe Hamamı

Eyüp Türbe Hamamı İstanbul'un Fethin'den sonra 1481 yılında yapılmıştır. Çukur Hamamından önce yapıldığı bilinmektedir. Çifte hamam olarak inşa edilmiştir. Hamamın suyunun şifalı olduğu olduğu bilinmektedir.⁹⁵ Hamamın kadınlar bölümüne sokaktan, erkekler bölümüne caddeden taraf girilmektedir. Erkekler bölümünün soyunmalık kısmı kare şeklindedir. Üstü kubbeyle değil çatıyla kapatılmıştır.⁹⁶ Hamama dar bir kapıdan geçilerek girilmektedir. Kapının sağ tarafında L şeklinde bir peyke, sol tarafında tuvalet ve traşlık bulunmaktadır. Ilıklık bölümünün üstü büyük bir kubbeyle kapatılmıştır. Sıcaklık bölümünde ortada bir göbektaşı bulunmaktadır. Hamam 1510 yılında meydana gelen bir depremle harap olmuştur. Fakat daha sonra Mimar Sinan tarafından 1588 yılında onarılmıştır.⁹⁷

H. Barbaros Hayreddin Paşa Hamamı(Çinili Hamam)

İstanbul'un en ünlü mimari yapılarından olan Çinili Hamam, Osmanlı'nın ünlü Kaptan-ı Derya'sı Barbaros Hayrettin Paşa tarafından 1546 yılında yapılmıştır. Mimar Sinan'ın inşa ettiği özgün bir yapıdır. Barbaros Hayrettin Paşa tarafından yaptırılan bu hamam medreseye gelir sağlamak amacıyla inşa edilmiştir.⁹⁸ Mimar Sinan tarafından çifte hamam olarak yapılmıştır.⁹⁹ Hamamın giriş bölümü ahşap bir çatıyla kapatılmıştır. Kadınlar ve erkekler bölümü birbiriyle aynı olacak şekilde yapılmıştır. Hamam, soyunmalık, ilıklık ve sıcaklık olacak şekilde yapılmıştır. Soyunmalığın üstü süslü istiridye kabuğu şeklindeki kubbeyle örtülmüştür. Ortada mermerden yapılmış bir havuz ve çeşmede bulunmaktadır.¹⁰⁰

Ilıklık bölümünün üstü yarım kubbeyle örtülmüştür. Tuvalet ve temizlik malzemeleride burada bulunmaktadır. Sıcaklık dört eyvan ve dört halvetten oluşmaktadır. Haçvari plan ile inşa edilmiştir. Ortada sekizgen bir göbektaşı bulunmaktadır. Etrafında bulunan eyvan ve halvetlerin üstü tromp kubbelerle kapatılmıştır. Zemin ise mozaik taştan yapılmıştır.¹⁰¹ Erkekler bölümünün sıcaklık

⁹⁵ EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, Haz. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, C.2, İstanbul,1971, s. 34-37-98-102.

⁹⁶ TANMAN, M.B, “*Eyüp Sultan Külliyesi*”, Dünden Bugüne İslam Ansiklopedisi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, C. 3, 1994,s. 237-243.

⁹⁷ HASKAN, M.N, a.g.e, s. 139.

⁹⁸ YILMAZKAYA Orhan, a.g.e.s 88.

⁹⁹ MERİÇ, Rıfkı Melül, Mimar Sinan Hayatı, Eser I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965, s.6.

¹⁰⁰ KOÇU, Reşat Ekrem, “*Çinili Hamam*”, İstanbul Ansiklopedisi, Koçu Yayınları, C. 7, İstanbul, 1968, s. 4015.

¹⁰¹ EYİCE, Semavi, a.g.m, s. 402-430.

duvarları, bitki motifli çinili işlemelerle yapıldığı için çinili hamamda denilmektedir.¹⁰² Sıcaklığın duvarı İznik Çinisi ile yapılmıştır. Kapılarının yanında levhalar bulunmaktadır. Bu levhaların üzerinde farsça “ hammamiye” denilen mısralar yazılıdır. Kadınlar kısmında bu tarz çiniler ve kitabeler ise bulunmamaktadır.¹⁰³

İ. Süleymaniye Hamamı

Süleymaniye Hamamı 1557 yılında yapılmıştır. Mimar Sinan’ın, “kalfalık eserim” dediği yapıdır. Dökmeci dükkânlarının yanında olduğu için Dökmeciler hamamı olarak da bilinmektedir.¹⁰⁴ Bu hamam 1550 yılında yapılan Süleymaniye Külliyesinin bir parçasıdır. Külliyenin güneyinde yer almaktadır.¹⁰⁵ Süleymaniye Camisi’nin de sol tarafındadır.¹⁰⁶ Süleymaniye Hamamı çarşı hamamı değildir. Külliyenin içerisinde çalışan kişilerin ve medrese öğrencilerinin kullandığı hamamdır.¹⁰⁷ Hamam soyunmalık, soğukluk, sıcaklık, sıcak, su deposu, külhan ve odunluktan oluşmaktadır.¹⁰⁸ Soyunmalık bölümünde büyük bir giriş bulunur. Soyunmalığın duvarı iki sıra tuğla ve bir sıra taştan yapılmıştır. Duvarın üstünde iki sıra halinde olacak şekilde pencereler yapılmıştır. Üstü ise sekizgen fenerli bir kubbe ile kapatılmıştır. Soyunmalık kare şeklindedir ve ortasında mermer bir fıskiye bulunmaktadır.¹⁰⁹ Ilıklık bölümünde ise tuvalet bulunur. Sıcaklık da dört eyvan ve dört halvet bulunmaktadır. Haçvari plan şeklinde yapılmıştır. Sıcaklığın üst bölümü sivri kemerlerden oluşan kubbeyle kapatılmıştır. Ortada köşeleri kırılmış bir göbek taşıda bulunmaktadır. Külhan ise hamamın Haliç’e doğru olan cephesinde bulunmaktadır.¹¹⁰

J. Mihrimah Sultan Hamamı(Edirnekapı Hamamı)

¹⁰² ÖNGE, Yılmaz, a.g.e, s. 49.

¹⁰³ YETKİN, Şerare, “Çinili Hamam”, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.8, İstanbul,1993, s. 337-340.

¹⁰⁴ YILMAZKAYA Orhan, a.g.e, s. 79.

¹⁰⁵ EYİCE, Semavi, “Dökmeciler Hamamı”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 9, İstanbul, 1994, s.516-520.

¹⁰⁶ CELALZADE, Mustafa Çelebi, *Tabakatü'l Memalik ve Derecatü'l Mesalik*, Haz. Sadettin Tokdemir, Kariyer Yayınevi, İstanbul, 2011, s.376.

¹⁰⁷ EYİCE, Semavi, “Dökmeciler Hamamı”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s. 101-110.

¹⁰⁸ ÇELİK, Serpil, *Süleymaniye Külliyesi: Malzeme, Teknik ve Süreç*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2009, s. 41.

¹⁰⁹ KOÇU, Reşat Ekrem, “Dökmeciler Hamamı”, İstanbul Ansiklopedisi, Koçu Yayınları, C. 9, İstanbul, 1968, s.4717-4719.

¹¹⁰ ERTUĞRUL, Ali Dost, *Mimar Sinan’ın İstanbul’daki Mevcut Hamamları*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ocak 2002, s.98.

Mihrimah Sultan Hamamı 1565 yılında inşa edilmiştir. Edirnekapı Semtinde bulunduğu için Edirnekapı Hamamı’da denilmektedir.¹¹¹ Kanuni Sultan Süleyman’ın kızı Mihrimah Sultan için yapılan külliyeinin bir parçası da sayılmaktadır. Çifte hamam olarak inşa edilmiştir. Erkek ve kadınlar bölümü birbiriyle aynı yapılmıştır. Hamamın soyunmalık bölümünün duvarı moloz taş ve kesme taşlardan inşa edilmiştir. Duvarlarına üçer tanede pencere eklenmiştir.¹¹² Ilıklık bölümüne girilmeden önce sol tarafta bir kahve ocağı da bulunmaktadır. Ilıklık bölümü de üstü aynalı tonozlarla örtülmüştür. Sıcaklık haçvari dört eyvanlı ve dört köşeli plana göre yapılmıştır. Bu bölüme köşe halvetin içerisinden geçilerek girilmektedir. Ortada altıgen bir göbektaşı da bulunmaktadır. Üstü sekizgen kubbeye kapatılmıştır. Su deposu ve külhan halvetlere bitişik olarak inşa edilmiştir.¹¹³

K. Kılıç Ali Paşa Hamamı

Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa tarafından 1583 yılında medrese ve cami ile birlikte inşa edilmiştir.¹¹⁴ Hamama ait bir kitabe bulunmamaktadır. İstanbul da bulunan Kılıç Ali Paşa Camisi’nin batısında medresenin de sokağında bulunmaktadır.¹¹⁵ Soyunmalık bölümünün duvarları iki sıra tuğla ve bir sıra taşla yapılmıştır. Üstü sekizgen bir kubbeye kapatılmıştır. Ilıklık bölümüne ise iki taraftan girilebilmektedir. Sıcaklık bölümü Yıldızvari plan düzenine göre inşa edilmiştir. Ortasında altıgen bir göbektaşı bulunmaktadır. Göbek taşının karşısında ise yıkanma kurnaları yer almaktadır. Eyvan ve halvetlerin üzeri kubbeye kapatılmıştır. Zemin mermerden duvarlarda seramikten yapılmıştır.¹¹⁶ Sıcaklık bölümünün diğer bir özelliği kaplıca mimarisine uygun olarak yapılmasıdır. Bu bölümler yıldız kemerlerle yapılmıştır.¹¹⁷ Külhan ve su deposu hamamın denize bakan yönünde bulunmaktadır.¹¹⁸

¹¹¹ HASKAN, M.N, a.g.e,s. 243.

¹¹² KUBAN, Doğan, “*Mihrimah Sultan Külliyesi*”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul,1994, C. 5, s. 454-456.

¹¹³ ERTUĞRUL, Ali Dost, *Mimar Sinan’ın İstanbul’daki Mevcut Hamamları*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ocak 2002, s. 87.

¹¹⁴ EYİCE, Semavi, “*Kılıç Ali Paşa Külliyesi*”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994,C. 4, s. 557-559.

¹¹⁵ MERİÇ, Rıfkı Melül, a.g.e, s.7.

¹¹⁶ ERTUĞRUL, Ali Dost, *Mimar Sinan’ın İstanbul’daki Mevcut Hamamları*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ocak 2002, s. 76.

¹¹⁷ SAYBİR, Hasan, *Kılıç Ali Paşa Camii’nden Tophaneyi Okumak*, Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi, Doğu Kitapevi Yayınları, Sayı 10, İstanbul, Ekim, 2017,s.131-150.

¹¹⁸ GÜNEL, K, *İstanbul Hamamları*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1959,s.86.

L. Çemberlitaş Hamamı

İstanbul'un Çemberlitaş Semtinde bulunan hamam 1584 yılında, III. Murad'ın validesi olan Nurbanu Sultan tarafından yaptırılmıştır. Hamamın Üsküdar'daki Atik Valide Sultan Külliyesine gelir sağlamak amacıyla yaptırıldığı bilinmektedir.¹¹⁹ Hamamın çevresinde II. Mahmut Türbesi, Köprülü Kütüphanesi ve Atik Ali Paşa Camii gibi tarihi mekânlar bulunmaktadır. Roma İmparatoru I. Konstantin dönemimde dikilen Çemberlitaşın yanında bulunduğundan bu ismi almıştır.¹²⁰ Valide Sultan Hamamı veya Valide Sultan Çifte Hamamı olarak da bilinmektedir.¹²¹ Soyunmalık bölümünün üstü cam bir kubbeyle kapatılmıştır. Aydınlık fenerleri sayesinde içerisi aydınlatılmıştır. Aydınlık feneri sadece kadınlar bölümünde bulunmaktadır. Erkekler bölümü pencere ile aydınlatılmaktadır. Kubbe sivri kemerli ve sekiz tane sütundan oluşmaktadır.¹²² Ilıklık bölümünün üstü üç tane kubbe ile kapatılmıştır. Tuvalet ve temizlik malzemeleri burada bulunmaktadır. Sıcaklık kare planlıdır. On iki köşeden oluşmaktadır. Her köşede bir halvet bulunur. Üzeri kubbeyle kapatılmıştır. Halvet bölümünün önünde Köprülü Mehmet Paşa tarafından yaptırılan bir mermer vardır. Üstünde kasideler yazmaktadır.¹²³ Ortada bir göbektaş bulunmaktadır. Üstünde sivri kemerlerle destek alan bir kubbe vardır. Halvetlerin arasında açık yıkanma yerleride yapılmıştır.¹²⁴ Çemberlitaş Hamamı'nın mimarisi Haçvari ve Yıldızvari planın karışımından oluşmaktadır.¹²⁵

M. Kızlar Ağası Abbas Ağa Hamamı

Kızlar Ağası Hamamı Hatice Turhan Sultanın baş ağası olan Abbas Ağa tarafından 1669 yılında Aksaray'da inşa edilmiştir.¹²⁶ Bu hamam Haseki Hürrem Sultan Hamamına olan benzerliğiyle bilinmektedir. Hamamın erkekler bölümünün kapısının yanında bir revak bulunmaktadır. Bu revak dört mermer sütun ve iki dört

¹¹⁹ YILMAZKAYA, Orhan, a.g.e, s.73.

¹²⁰ EYİCE, Semavi, "Çemberlitaş Hamamı", Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994,s. 484-485.

¹²¹ MERİÇ, Rıfkı Melül, a.g.e, s. 45.

¹²² ÖNGE, Yılmaz, a.g.e, s.415.

¹²³ KOÇU, Reşat Ekrem, "Çemberlitaş Hamamı", İstanbul Ansiklopedisi, Koçu Yayınları, C. 7, İstanbul, 1968,s.3818-3822.

¹²⁴ ÖNGE, Yılmaz, *Koca Sinan'ın Hamamlarında Görülen Bir Yenilik Merkezi Kubbeli Örtü Sistemi*, II. Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarih Kongresi, C. 2, İTÜ, 1986, s.85.

¹²⁵ EYİCE, Semavi, "İznik' de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1960, C. 11,Sayı 15,s. 110-120.

¹²⁶ RAŞİD, Mehmed Efendi, *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, Çev. Çelebizade İsmail Asım Efendi, Haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Klasik Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, C.I, s.144.

köşe ayak olmakla beraber altı sütundan oluşmaktadır. Üst kubbesi büyük bir camekânla kapatılmıştır.¹²⁷Bu bölüm alt ve üst pencerelerden güneş ışığı almaktadır. Hamamın halvet kısmı kubbeli, sofaları ise eyvan görünümündedir. Hamamın sıcaklık kısmının ortasında sekizgen bir göbek taşı bulunmaktadır. Göbek taşının üstünde ise büyük bir kubbe bulunmaktadır. Yıllarca varlığını sürdüren bu hamam 1911 yılında çıkan yangınla çok büyük bir hasar görmüştür. 1923 de ise tamamen yıkılmıştır.¹²⁸

N. Cağaloğlu Hamamı

Cağaloğlu Hamamı İstanbul'un Sultan Ahmet Semtinde 1741'de inşa edilmiştir. Sultan I. Mahmut tarafından Ayasofya Camisine gelir sağlamak amacıyla yapılmıştır.¹²⁹ Çifte hamam olarak yapılan bu hamam kentin inşa edilen son büyük hamamı olarak tarihte yerini almıştır. Hamamın giriş kapısında ayetlerle süslü bir kitabenin bulunması günümüze kadar gelmeside bu yapının ne kadar özgün olduğunu göstermektedir.1880 yılında hamamın külhancısı Bitlisli Çamıç Ağa hamamdan övgüyle bahsetmektedir. Bu hamam Abdullah Ağa tarafından inşa edilmiştir.¹³⁰ Osmanlının geçmiş dönemlerinde yapılan hamamlardan farklı olarak erkekler bölümüne mermer kapıdan girilmektedir. Soyunmalık bölümü oldukça geniştir. Bu kısmın kubbesi çatı feneri ile örtülüdür ve buradan ışık almaktadır. Soyunma bölümleri ise iki katlıdır. Barok desenli büyük gösterişli fiskiyeli bir havuz ortada bulunmaktadır. Hamamda barok üslubu ön plandadır.

Hamamın sıcaklık ise kare planlıdır ve sekiz mermer sütundan oluşmaktadır.¹³¹ Sekiz mermer sütunun kenarları oyulmuş başlık şeklindedir. Ortada ise sekizgen bir göbektaşı, üç eyvan ve dört halvet bulunmaktadır. 1786 yılında şehirde su ve odun sıkıntısı nedeniyle artık yeni hamamlar inşa edilememiştir. Bu sebeple de dönemimin son hamamı olarak bilinmektedir.¹³²

¹²⁷ EYİCE, Semavi, “Kızlar Ağası Hamamı”, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2002,C. 25,s. 561-570.

¹²⁸ HASKAN, M.N, a.g.e, s. 56-60.

¹²⁹ EYİCE, Semavi, “Cağaloğlu Hamamı”, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,İstanbul, 1993,C.7, s. 12-13.

¹³⁰ YILMAZKAYA Orhan, a.g.e, s.75.

¹³¹ KOÇU, Reşad Ekrem, “Cağaloğlu Hamamı”, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi Yayınları, İstanbul, 1963,C. 6, s.3337-3341.

¹³² YILMAZKAYA Orhan, a.g.e,s 77.

O. Tahta Minare Hamamı

İstanbul'un gözde yerlerinden olan Haliç Köprüsü'nün kıyısında bulunan Balat Semainde 1763 yılında inşa edilmiştir. Dönemin sadrazamı oKoca Ragıp Paşa tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Koca Ragıp Paşa'nın vakfının kütüphanesine gelir sağlamak amacıyla yapılmıştır.¹³³ Tahta Minare Hamamı yapı itibariyle geniş çatılıdır. Üst tepesi fenerli camlarla kapatılmıştır. Bu fenerleri camlardan içerisi ışık almaktadır. Soyunma yerleri ise iki katlıdır. Soyunmalıktan ılıkığa geçilen bölümde işlemeli ve sade bir çeşme bulunmaktadır. Tahta Minare Hamamının önemli yerlerinden olan sıcaklık bölümünde dört halvet ve üç eyvandan oluşmaktadır.¹³⁴

¹³³ HASKAN, M.N,a.g.e, s.278-279.

¹³⁴YAMAN, Tevfik Cem, *Türk Hamamının Mekânsal Kurgusu, İstanbul Hamamları*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şubat, 2010, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, s.65.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SARAY HAMAMLARI

I . TOPKAPI SARAYI VE HAMAMLARI

Yeni Saray olarak bilinen Topkapı Sarayı İstanbul'da Sarayburnu'nda yapılmıştır.¹³⁵ Topkapı Sarayının ilk temeli 1458' de atılmıştır. 1468'de ise inşası bitmiştir. Sarayın yapımı 1478 de tamamlanmıştır.¹³⁶ Çinili Köşk ve Sırça Saray Topkapı Sarayının bahçesinde bulunan ilk yapılardır. Fatihin son dönemlerinde ise Sarayın surları ve Bab-ı Hümayun yapılmıştır.¹³⁷ Bab-ı Hümayun Ayasofya'nın yanında inşa edilmiştir. Sarayın ve birinci avlunun kapısıdır. Birun olarak bilinen bu yapı iki kapıdan ve bir kubbeden oluşmaktadır. İlk avluda Siyaset Çeşmesi denilen bir yapı vardır. Burada idamına karar verilmiş kişilerin idamı yapılmaktadır. Orta kapıda ise Seng-i İbret Taşı bulunur ve burada kişinin başı teşhir edilir. Fakat bu uygulama Tanzimat-ı Hayriye'den sonra kaldırılmıştır.¹³⁸ İkinci avlu da kubbe altı vezirleri toplanmaktadır. İç hazine, mutfak ve ambar burada bulunmaktadır. Üçüncü avluda Enderun bulunur. Dördüncü avluda padişaha ait köşkler bulunur. Beşinci avlu donanmaların uğurlanma ve karşılanma merasimlerinin yapıldığı yerdir. Tüm eğlenceler ve şenlikler bu avluda gerçekleşmektedir.¹³⁹ Arz Odası olarak bilinen divan kararlarının gerçekleştiği revaklar ile çevrili mekan bu avluda yer almaktadır. Arz Odası II. Mehmet döneminde ahşap bir yapı ile inşa edilmiştir. Arz Odasına Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise mermer sütunlar eklenmiştir. Bu avluda yer alan diğer bir mekan ise Has Oda'dır. Padişahların özel dairesi olarak bilinmektedir. Hırka-ı Saadet Dairesi olarak da bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmet'ten sonra harem denilen yer sürekli genişletilmiştir. Harem taşlık ve avlulardan oluşmaktadır. Valide Taşlığı

¹³⁵ ALTINDAĞ, Ülkü, *Topkapı Sarayı, Birinci Avlu, İkinci Avlu, Üçüncü Avlu*, Sanat Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, sayı 7, Nisan, 1982, s. 12-30.

¹³⁶ EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, Haz. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, C.2, İstanbul, 1971, s. 117.

¹³⁷ BAHADIROĞLU Yavuz, *Osmanlı Sarayları, Saray Hayatı ve Harem*, BSR Yayın Grubu Yayınları, İstanbul, Nisan, 2012, s.41.

¹³⁸ CEZZAR, Mustafa, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil, ve Türk Tarih Kurumu Yayınları, İskit Yayınevi, C.III, İstanbul, 1959, s. 1406.

¹³⁹ AYVERDİ, Ekrem Hakkı-İ. Aydın Yüksel, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 141.

ve Dairesi, Cariye Taşlığı, Kara Ağalar Koğuşu Harem’de yer almaktadır.¹⁴⁰ Harem Dairesi sarayın ikinci avlusunda bulunmaktadır. Yüksek duvarları olan bir mekandır. Sarayın diğer bölümlerinden ayrılmıştır. 25 koridor, 30 aralık, 1 kule, 1 mutfak, 2 hamam, 2 tuvalet, 2 çamaşırhane, 1 gusülhane, 1 hasta hane, 2 camii, 1 mahzen, 1 hazine, 2 koğuş, 10 salon, 115 oda ve 15 dairesi bulunmaktadır.¹⁴¹ Sarayın Harem bölümünde 400 ‘e yakın kadın yaşamaktadır. Padişahın, Valide Sultanın, Kadın Efendiler’in, İkballer’in ve Gözdelerin hizmetindeki cariyelerde bu sayı içerisinde. Sarayda çalışan kethüda kadına, saray ustasına, hazinedar kalfa gibi görevlilere de cariyeler tahsis edilmiştir.¹⁴²

Sarayın iç kısmına Enderun denilmektedir. Padişahların hizmetindeki iç oğlanlar bu bölümde yaşamaktadır. Osmanlı Devletinin askeri ve sivil yöneticileri de burada yetişmektedir. Topkapı Sarayının Harem-i Hümayun bölümü, Padişahın resmi işlerinin yapıldığı yerdir. Enderun ve İç Hazine de bu bölümde yer almaktadır. Hasodalılar, Silahtarlar, Kilerciler, Seferliler bu koğuşta bulunmaktadır.¹⁴³ Saray-ı Hümayun bölümüne Bab-ı Sa’adet kapısından girilmektedir. Sağ tarafında sarayın mutfakları yer alır. Saray-ı Hümayun bölümünde bir taht bulunur. Tahtın dört köşesinde altından yapılmış olan büyük güller ve birer hilal bulunmaktadır. Duvarları ise çini levhalarla süslenmiştir.¹⁴⁴

Haremin Mabeyn-i Hümayun denilen bölümünde hamamlar yer almaktadır. Valide Sultan Hamamı ve Hünkâr Hamamı burada bulunmaktadır. Hamam tek bir yapı halindeyken III. Osman’ın annesi Şehsuvar Hatun’un isteği üzerine ikiye ayrılmıştır. Böylece çifte hamam olarak yeniden inşa edilmiştir. Hamamın karşısında ise Hünkâr Dairesi yer almaktadır.¹⁴⁵

¹⁴⁰ KANÇAL, Nicola, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Erken Dönem Osmanlı Mimarisi, İBB Kültür AŞ. Yayınları, C.8, İstanbul, 2015, s. 144.

¹⁴¹ SAKAOĞLU, Necdet, *Tarihi, Mekânları, Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Hümayun Topkapı Sarayı*, Denizbank Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 307.

¹⁴² BOBOVİUS, Albertus, *Saray-ı Enderun (Topkapı Sarayı’nda yaşam)*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s.17.

¹⁴³ ANHEGGER EYÜBOĞLU, Mualla, *Topkapı Sarayında Padişah Evi (Harem)*, Sendoz Kültür Yayınevi, İstanbul, 1986, s. 18.

¹⁴⁴ RAİF BEY, Mehmed, *Bir Osmanlı Subayının Kaleminden Topkapı Sarayı ve Çevresi- Topkapı Sarayı Hümayunu ve Parkının Tarihi*, (Haz. H.Ahmet Arslantürk- Adem Korkmaz), Metamorfoz Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 35.

¹⁴⁵ SAKAOĞLU, Necdet, a.g.e, s.355.

A. Hünkâr ve Valide Sultan Hamamları

Topkapı Sarayı'nda birçok sayıda hamam bulunmaktadır. Çünkü Hünkâr ve Valide Sultan haricinde diğer sultanlarda kendilerine verilen içinde hamam bulunan daireleri kullanmaktadırlar. Bu hamamlar “pompei” sistemi ile işlev görmektedir. Hamamlar bu sistemle zemin altından geçirilen sıcak sularla ısıtılmaktadır. Su kazanları ise Gırnatada'ki ünlü ve gösterişli El- Hamra Sarayında'ki gibi özel olarak bakırdan yapılmıştır.¹⁴⁶

Hünkâr Hamamına Hünkâr Sofasından gidilmektedir. Hünkâr Hamamı'nın soyunmalığı güneş ışığıyla aydınlatılmıştır. Sıcaklığa buradan geçilerek gidilmektedir. III. Osman döneminde sıcaklık bölümü suikast yapılmaması için altın yaldızlı bronz demirlerle özel olarak ayrılmıştır. Sıcaklık bölümü dikdörtgen şeklindedir. Tunçtan ve altın yaldızlardan yapılan kurnalar sıcaklık bölümünde yer almaktadır. Hamamda dört adet kurna bulunmaktadır. Hünkâr kurnası yaldızlı tunçtan yapılmış ve parmaklıklar içine alınmıştır.¹⁴⁷Padişah'ın yıkandıktan sonra ılıklik bölümüne geçip dinlendiği ve sonra soyunmalık kısmında giyindiği bilinmektedir. Son olarak ise hamam yolundan geçerek Hünkâr Sofasına gitmektedir.¹⁴⁸Hünkâr Hamamı'nın girişinde ve karşısında altı tane niş bulunmaktadır. Üstü ise petek şeklinde camlarla kapatılmıştır. Ilıklık bölümünde mermerin üzerinde altın yaldızlı bir çeşme bulunmaktadır. Duvarlarında petek şeklinde camlar yer almaktadır. Kubbesi ise fil gözü şeklinde camlarla yapılmıştır.¹⁴⁹

Valide Sultan Hamamı'nda Hünkâr Hamamına çok benzemektedir. Hünkâr Hamamı ile yan yana inşa edilmiştir.¹⁵⁰ Topkapı Sarayı'nda Has oda denilen bölümde bulunan eski hamamın, yıkılarak yerine iki tane hamam inşa edilmiştir. Çifte hamam olarak bilinmektedir. Valide Sultan Hamamına Harem tarafından gidilmektedir.¹⁵¹ Valide Sultan Hamamı Valide Taşlığının sağında bulunan ilk mekândır.Taşlığın sağında bulunan bir pencere ile Valide Sultan Hamamının soğukluk kısmını görmek mümkündür. Valide Sultan Hamamında loğusa, gelin, kına gibi özel günlerin

¹⁴⁶ PENZER N.M, *Harem*, ALFA Basım Yayınevi, Haziran 2015, s.86.

¹⁴⁷ CEZZAR, Mustafa, a.g.e,s.1416

¹⁴⁸ ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2008,s.101-102.

¹⁴⁹ BAŞARIK, Emel, *Topkapı Sarayı, Harem Dairesi Mekânlarının İç Mimarlık Açısından İncelenmesi*, T.C Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İç Mimarlık Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Mayıs 2009,s. 186.

¹⁵⁰ ORTAYLI, İlber,a.g.e,101-102.

¹⁵¹ PENZER N.M, a.g.e, s.290.

eğlenceleri düzenlenmektedir.¹⁵² Hamamın soğukluk bölümünün duvarlarına petek şeklinde camlar yapılmıştır. Ve yine duvarları çiçek ve yaprak desenli motiflerle süslenmiştir. Ilıklık bölümü ise dörtgen şeklindedir. Her tarafı mermer döşemelidir. Mermerden yapılmış bir çeşme’de bulunmaktadır. Sıcaklık bölümü ise Hünkâr Hamamı’ndan daha küçüktür. Girişte ve sol tarafında yarım sütunlar bulunmaktadır. Üst kubbe ise fil gözü şeklindeki camlarla kapatılmıştır. Valide Sultan Hamamı’nda da kafesli özel bir yıkanma yeri vardır. Kafes bitki motifleriyle süslenmiştir. Sıcaklığın içerisinde bir de küvet yapılmıştır. Küvetin yanında ise sabun, peştamal gibi eşyaların koyulduğu büyük bir niş vardır.¹⁵³

B. Cariyeler Hamamı

Cariyelerin köle statüsünde oldukları ve Padişahın himayesi altında bulundukları bilinmektedir. Padişah isterse onlarla karı koca hayatı yaşayabilmekteydi. Böylece gözdeliğe terfi ettikleri bilinmektedir. Padişahlar hür veya köle olsun aynı anda sadece dört kadına nikâh kıyabildikleri bilinmektedir. İslam hukukuna göre de bu böyledir. Nikâh kıydığı kadının üstüne “istişraf hakkı” olarak cariyede alabildiği bilinmektedir.¹⁵⁴ Cariyeler önce dini konular hakkında bilgi almışlardır. Daha sonra ise saray terbiyesi almışlardır ve ilim derslerini de beraberinde öğrenmişlerdir.

Cariyelerin yıkanmak amacıyla gittiği hamam sarayın Harem bölümünde cariyelerin bulunduğu “taşlık” adı verilen yolun üzerindedir. Her şeyi ile tam oldukça büyük bir hamam olduğu bilinmektedir.¹⁵⁵ Cariyeler Hamamının soyunmalık bölümün kubbeli oluşu burayı daha aydınlık ve ferah göstermiştir. Soyunmalığın tepesinde bulunan fanuslu camlar buranın oldukça ışık almasını sağlamaktadır. 4. Mehmet döneminde çıkan yangından sonra büyük bölümü yok olmuştur. Günümüze kadar sadece kalıntıları kalabilmiştir.¹⁵⁶

C. Gözdeler Hamamı

¹⁵² SAKAOĞLU, Necdet, a.g.e,s.35.

¹⁵³ BAŞARIK, Emel, *Topkapı Sarayı, Harem Dairesi Mekânlarının İç Mimarlık Açısından İncelenmesi*, T.C Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İç Mimarlık Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Mayıs 2009,s. 175-179.

¹⁵⁴ BAHADIROĞLU Yavuz, a.g.e, s. 57.

¹⁵⁵ BAHADIROĞLU Yavuz, a.g.e, s.58.

¹⁵⁶ YAMAN Tevfik CEM, *Türk Hamamının Mekânsal Kurgusu İstanbul Hamamları*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Şubat, 2010,s.90.

Harem-i Hümayunda Valide Sultan Dairesi olarak bilinen yerde Gözdeler Dairesi’de yer almaktadır. Sarayın önemli bölümlerinden olan bu dairede Gözdeler Hamamı da bulunmaktadır.¹⁵⁷Dairenin içindeki kubbeli sofanın köşesinde bulunan kapı gözdeler hamamına açılmaktadır. Haremin üst katında gözdelere ayrılmış olan daireler mevcuttur. Şekil olarak iç içe tonozlu biçimde olan iki oda şeklindedir. Buranın Gözdeler Hamamı olduğu bilinmektedir. Bu iki odanın ılıklik ve sıcaklık olduğu söylenebilir. Sıcaklıkta oldukça sade ampir üsluplu ve şekilli bir kurna yer almaktadır.¹⁵⁸ Bu hamamın hemen girişinde bir koridorun bulunduğu ve koridorun yanında küçük bir tuvaletin yer aldığı bilinmektedir.¹⁵⁹

D. Kızlar Ağası Hamamı

Kızlar Ağası haremin güvenliğinden sorumlu kişidir. Kızlar Ağası olarak bilinen yani Babü’s Saâde Ağalığı, Sultan III. Murad dönemine kadar “Ak Ağalar” dan seçilmektedir. Ak Ağaların sarayda’ki görevleri Padişahın Mabeyn Dairesini, Harem Dairesini korumak ve hizmetini görmektir.¹⁶⁰

Kızlar Ağası Hamamı zeminden oldukça yüksektir. Külhan kısmı hamamın bir bölümünü tamamen kaplamaktadır. Oldukça geniş ve tam donanımlı bir hamamdır. Ilıklık kısmının üstü bir kubbe ile sade tonozla kapatılmıştır. Tonozun hemen altında bir havuz bulunmaktadır. Havuz oldukça derindir. Sıcaklık bölümünde orjinal bir oturma taşı vardır. Burası mekân olarak kubbeli bir yapıya sahiptir. Hamamın duvarları klasik çinilerle döşenmiştir. Kızlar Ağası haremin üst düzey yöneticisi olduğundan hamamı da makamına uygun olarak şık bir şekilde inşa edilmiştir.¹⁶¹

E. Kara Ağalar Hamamı(Darüssade Ağaları)

Kara Ağalar olarak bilinen harem görevlileri siyah hadımlardan oluşmaktadır. III. Murad döneminde saraya getirildikleri bilinmektedir. Onlardan oluşan bir ocak kurulmuştur. Onlara Kara Ağalar Ocağı denmiştir. Kendilerinden yaşça büyük olan

¹⁵⁷ SAKAOĞLU N, a.g.e, s.353.

¹⁵⁸ YAMAN,Tevfik CEM, *Türk Hamamının Mekânsal Kurgusu İstanbul Hamamları*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Şubat 2010, s. 90.

¹⁵⁹TEZCAN Hülya, *Topkapı Sarayı Müzesi Harem Dairesi Hamamları*, Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Yayınevi,1977, Sayı.5, s.39-49.

¹⁶⁰ BAHADIROĞLU Yavuz, a.g.e, s.79.

¹⁶¹ TEZCAN Hülya, a.g.e, s.40.

hadımlar tarafından terbiye ve eğitim aldıkları da bilinmektedir.¹⁶² Darüssade Ağaları Valide Sultanlara'da oldukça yakındırlar. Saray içerisinde politik güce de sahiptirler. Sultanların kurmuş olduğu vakıflarla da ilgilenmektedirler.¹⁶³ Padişah ve devletin ileri gelenleri arasındaki yazışmayı ve protokolü de sağlamaktadırlar. Padişah kızlarının düğünlerini organize etmekle ve evlenecek hanım sultanların çeyizlerini hazırlamakla da görevlilerdir. Büyük gelirlere sahip olan bu kişiler, İstanbul'un içinde ve dışında cami, mektep, çeşme gibi yapılar da inşa ettirmişlerdir. Kara Ağaların kullanmış oldukları hamam harem dairesinin giriş kapısının karşısında yer alır. Külhan kısmı ayrı bir yerde bulunmaktadır. Darüssade Ağalığı Dairesi içinde yer aldığı da bilinmektedir. Bu hamamın mimarisi üç bölümlüdür. Duvarları ise çini ile kaplıdır. Süslü ve gösterişli mermerlerle kaplı bir hamamdır. Hamamın sıcaklık kısmında küçük bir gömme banyoda bulunmaktadır.¹⁶⁴

F. Cariyeler Hastahanesi Hamamı

Bu hamam üç bölümden oluşmaktadır. Soğukluk olarak bilinen zemin altıgen tuğlalarla örülüdür. Duvarları ise fresk süslemeleriyle yapılmıştır. Koridorun için de yer alan ılıkılık ve sıcaklık' da aynı düzen içerisinde yer almaktadır. Sıcaklık kısmında sadece üç tane kurna bulunmaktadır.¹⁶⁵

G. III. Murad Hamamı

Bu hamamın Sultan III. Murad Sofası üzerinde olduğu bilinmektedir. Hamamın diğer bir kapısı da Veliaht dairesine açılmaktadır. Bu hamam mimari açıdan iki bölümden oluşmaktadır. Hamamın iki odasında da sadece bir tane külhan bulunmaktadır. İkinci oda ise sıcaklık bölümü olarak bilinmektedir. Karşılıklı iki kurnası vardır. Külhanın hemen yanında bulunan hücre gibi olan küçük yer ise tuvalettir. Daha önce bu kurnaların yerinde küçük bir halvet hücresinin olduğuda yapılan araştırmalar sonucu anlaşılmıştır.¹⁶⁶

¹⁶² BAHADIROĞLU Yavuz, a.g.e,s.80

¹⁶³ ORTAYLI, İlber, *Topkapı Sarayı Harem-i Hümayunu(Padişahın evi: Harem)*, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Topkapı Sarayı Müzesi, Korpus Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012,s. 92.

¹⁶⁴ YAMAN Tevfik CEM, *Türk Hamamının Mekânsal Kurgusu "İstanbul Hamamları"*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Şubat, 2010,s. 92.

¹⁶⁵ TEZCAN Hülya, a.g.e, s. 40

¹⁶⁶ YAMAN Tevfik CEM, *Türk Hamamının Mekânsal Kurgusu İstanbul Hamamları,,* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Şubat, 2010,s. 91.

II. YILDIZ SARAYI VE HAMAMI

Yıldız Sarayı İstanbul'un Beşiktaş Semti'nde bulunmaktadır. 500 bin metrekarelik bir alana inşa edilmiştir. Sultan I. Ahmet(1603-1617) döneminde ilk defa has bahçe olarak kullanılmıştır. Sultan IV. Murat(1623-1640) ve III. Selim (1789-1807) dönemlerinde hanedan tarafından kullanılmıştır. Sultan III. Selim annesi Mihrişah Sultan için bu bahçede bir köşk yaptırmıştır. Babası II. Mustafa adına da bahçede Rokoko tarzıyla bir çeşme inşa ettirmiştir. Çeşme günümüze kadar gelebilmiştir.¹⁶⁷ II. Mahmut Yıldız bölgesinde Asakir-i Mansureyi Muhammediye adıyla kurduğu ordusunu teftiş ettiği sırada burada bir köşk yaptırmış ve Yıldız ismini vermiştir.¹⁶⁸ Aynı bahçe içerisinde Sultan Abdülmecit'de 1842 de annesi Bezmialem Sultan için Kasr-ı Dilküşa köşkünü yaptırmıştır. Bu yapılar Sultan Abdülaziz döneminde ise saraya dönüştürülmüştür.¹⁶⁹

Yıldız Sarayı'nın yapım aşaması uzun yıllara dayanmaktadır. Köşkleri, parkları, korulukları içerisinde barındıran bir yapıdır.¹⁷⁰ Sergis Balyan , Agop Balyan, Raimondo Aranco, Alexander Vallaury tarafından inşa edilmiştir. Saray üç avludan oluşmaktadır. Resmi daire ve hizmet işlerinin görüldüğü avluda Büyük Mabeyn, Çit Kasrı, Yaveran Dairesi ve Silahhane Köşkü bulunmaktadır. Harem ve Padişah'a ait dairelerin bulunduğu avluda Küçük Mabeyn, Hususi Daire, Harem Nüfusunun Köşkleri, Yıldız Tiyatrosu bulunmaktadır. Diğer avluda ise Malta, Çadır, Şale ve Cihannüma köşkleri bulunmaktadır.¹⁷¹

Sultan Abdülhamit (1876-1909) tahta çıktığı dönemlerde sık sık Yıldız Sarayını'da ziyaret etmiştir. Daha sonra emniyet sebebiyle Dolmabahçe Sarayı'ndan ayrılmıştır. Buraya taşındıktan sonra bu bölge Yıldız Saray-ı Hümayunu adını almıştır. 33 yıl boyunca devletin merkez sarayı olarak kullanılmıştır. II. Abdülhamit döneminden sonra ise sarayda önemli ölçüde yapılaşma hareketi başlamıştır. Bu tarihten itibaren saray köşk, kasır ve pavyon gibi yapıları bünyesine katarak

¹⁶⁷ EZGÜ, Fuat, *Yıldız Sarayı Tarihçesi*, Harp Akademileri Komutanlığı Basımevi, İstanbul,1962,s.1.

¹⁶⁸ BİLGİN, Bülent, *Geçmişte Yıldız Sarayı*, Yıldız Sarayı Vakfı Yayınevi, İstanbul, 1988,s.13.

¹⁶⁹ AKINCI, Turan, *Sultan Abdülhamit'in Yıldız Sarayı Yılları ve Selanik Sürgünü*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul,2017, s.11.

¹⁷⁰ BATUR, Afife, "*Yıldız Sarayına İlişkin Bazı Belgeler ve Türkiye'de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları, TBMM Milli Saraylar Sempozyumu Bildirileri*", Bildiriler Kitabı, İstanbul, 1985, s.90-100.

¹⁷¹ DEMİRBULAK, Ayşegül, "*Konut Ve İdare Merkezi Olarak Osmanlı Sarayları*", Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi, İstanbul, Aralık, 2014, Sayı.6, s. 43-80.

genişletilmiştir.¹⁷² Yıldız Sarayı diğerk Osmanlı Saraylarına göre oldukça sade inşa edilmiştir.¹⁷³

Alman İmparatoru II. Wilhelm 1889 da eşi ile İstanbul'u ziyarette gelmiştir. Yıldız Sarayı'nda ağırlandıklarıda bilinmektedir.¹⁷⁴ II. Abdülhamit döneminde sarayda birçok yapı inşa edilmiştir. Bunlar; Ada köşkü, Kameriye Köşkü, Güzel Sanatlar Binası, Kaskat Köşkü, Hamidiye Camii, Namazgah, Hamit  eşmesi, Hamidiye Saat Kulesi, Kiler-i Hümayun, Agavat Dairesi, Ertuğrul, Orhaniye, Balmumcu Kışlası, Yaveran Dairesi, Silahhane Binası, Küçük Mabeyn, Küçük Mabeyn Hamamı, Abdülhamid'in Daire-i Hususiyesi, II. Abdülhamidin  zel Hamamı, Valide Sultan Köşkü, Harem Daireleri, Usta Kalfalar Dairesi, Saray Tiyatrosu, Gedikli Cariyeler Dairesi, şale ve Merasim Köşkleri, Cihannüma Kasrı, Hamit Havuzu, Yeni Köşk, Acem Köşkü, Talimhane Köşkü, Kızlarağası Köşkü, Seyir Köşkü, Limonluk Köşkü, Yıldız  ini Fabrika-i Humayunu, Küçük Pavyon, İstabl-i Amire, Güvercinlik, Kütüphane, Fabrikalar, Havuzlar, Hızırhane, Ahırlar, Limonluklar, Kış Bahçeleri, Marangozhaneler, Hayvanat Bahçesi, Kilithane ve Karakollar'dır. Sarayın bahçesi deprem gibi doğal afetler sebebiyle tahribata uğramıştır. Depremde yıkılan bahçeye kameriyeler eklenmiştir.S s havuzlarının da tekrar tamir edildiğı bilinmektedir.¹⁷⁵

A. Küçük Mabeyn ve Hünkâr Hamamı

Yıldız Sarayının içerisinde üç katlı B   k Mabeyn denilen bölümün karşısında Küçük Mabeyn Hamamı bulunmaktadır.¹⁷⁶ Hamam marangoz aletlerinin olduğı odanın yanındaki koridorun solunda yer almaktadır. Bu hamamda klasik hamam mimarisi görülmektedir.İlklık ve sıcaklıktan oluşmaktadır. Dinlenme yerindeki oda da bir şömine bulunmaktadır.¹⁷⁷K   k Mabeyn Hamamından Hünkâr Hamamına geçilmektedir. Hamam Sultan 2.Abdülhamid'in özel dairesine bağılı olarak

¹⁷² OSMAN, Nuri, *Yıldız Sarayı(Abdülhamid-i Sani ve Devri Saltanatı Hayat-ı Siyasiye ve Hususiye 1909)* Haz. Sabahattin Türkoğlu, Yıldız Vakfı Yayınevi, İstanbul, 1998,s.9-10.

¹⁷³ CAN, Selman, Devr-i Hamid, *II.Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi ve Sanat Anlayışı*,Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s.27.

¹⁷⁴ şEHİSUVAROĞLU, Bedi. N, “*Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in Yurdumuzu Ziyaretleri*”, Hayat Tarih Mecmuası Dergisi, Sayı. 6, İstanbul, Temmuz, 1972,s. 22-27.

¹⁷⁵ SİNANLAR USLU, Seza-KOCAIşIK, Dilruba, “*Sultan II. Abdülhamid Albümlerinin Yıldız Sarayı ve Yapıları Ekseninde İncelenmesi*”, II. Uluslararası Güzel Sanatlar Bilimsel Araştırma Günleri, Bildiri Kitabı, Cumhuriyet  nv. Yayınları, Sivas, 8-10 Nisan,2015, s. 510-530.

¹⁷⁶ ELG NKAN, E.C.A, *Tarihi Gelişim İçinde Musluklar*, Elginkan Vakfı Yayınları, Tunç Matbaacılık A.ř, İstanbul, 1993, s.82.

¹⁷⁷ Yıldız Sarayı Müzesi, Müze Broşürü, 2010.

yapılmıştır. Bu hamam Klasik Türk Hamamlarından farklıdır. Batı tarzıyla yapılmış bölmeler bulunmaktadır. Ilıklık ve sıcaklık denilen kısımların yanına bir de tuvalet eklenmiştir.¹⁷⁸ Duvarlarda çini işlemler vardır. Tavanda ise Art Nouveau desenli çiniler bulunmaktadır. Ayrıca bir de antreye de sahiptir. Hünkâr Hamamında Banyo Bataryası denilen musluklar da bulunmaktadır. Gümüşten abdest leğenleri, hamam tasları da kullanılmıştır. Bu kaplar pırlanta ile süslenmişlerdir. Bakır kaplı leğenlerde bu hamamın eşyaları arasında yer almaktadır.¹⁷⁹

III. ÇIRAĞAN SARAYI VE HAMAMI

Çırağan Sarayı İstanbul'un Beşiktaş ve Ortaköy Semti'nin ortasında yer almaktadır. 17. yüzyılda saraya Kazancıoğlu Bahçesi'de denilmektedir. Sarayın ilk 1834 yılında yapıldığı bilinmektedir. Çırağan Sarayının bulunduğu arazi Sultan IV. Murat'ın kızı Kaya Sultana verilmiştir. Kaya Sultanın kocası Melek Ahmet Paşa ise burada bir yalı yaptırmıştır.¹⁸⁰ I. Mahmut tarafından da kullanılan bu yalı III. Ahmet döneminde Nevşehirli Damat İbrahim Paşaya tahsis edilmiştir. Damat İbrahim Paşa'da burada bir yalı inşa ettirmiştir. Yalı üç sofalı büyük bir kasırdır. Bu kasr'ın içinde Harem Dairesi, Hamam, Mabeyn Odası, Hasoda, Darüssade Odası, Divanhane Sofası, Silahtar Ağa Odası, Sultan Odası, Baş Kadın Odası, Mehter Odası, Harem Ağaları Odası bulunmaktadır. Yapılan Çırağan Şenliklerinden dolayı ismi Çırağan olarak kalmıştır. Çırağan Sarayı helva sohbetleri ve lale sefaları ile meşhurdur. Damat İbrahim Paşanın ölümünden sonra zevcesi Fatma Sultan ömrünün geri kalanını bu sarayda geçirmiştir. 18. yüzyılda III. Selim sarayın etrafına bazı ekler yaparak sarayı genişletmiştir. II. Mahmut döneminde ise sarayda'ki tadilat ve genişletilme devam etmiştir. Sarayın yapımı 1839'dan 1841 yılına kadar devam etmiştir. Fakat Sultan II. Mahmut vefat etmiştir. Sarayın inşasının bitimini görememiştir.¹⁸¹ Sultan Abdülaziz döneminde Balyan ailesi sarayın tadilatında görevlendirilmiştir. 1864-1871 yıllarında Çırağan Sarayının inşası tamamlanmıştır.¹⁸²

Sarayın içi ve haremi hakkında en iyi bilgiyi 1805 yılında Abdülmecid'in sarayında doğan şair ve bestekâr Leyla Saz hanım vermektedir. Saray, Harem Sofası,

¹⁷⁸ Yıldız Sarayı Müzesi, Müze Broşürü, 2010.

¹⁷⁹ ELGİNKAN, E.C.A, a.g.e, s. 82.

¹⁸⁰ PİLEHVARİAN, Nuran Kara, *Osmanlı Kültür ve Sanat*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, Balkan Ciltevi, 1999, s. 419.

¹⁸¹ ŞEHİSUVAROĞLU, Haluk, *Eski Türk Sanatları*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1960, s. 30.

¹⁸² TUĞLACI, Pars, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Süreci ve Balyan Ailesi*, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 178.

Valide Sultan Dairesi, Hünkâr Dairesi, dört Oda ve bir Hamam'dan oluşmaktadır. Haremde üç büyük avize ve yerde büyük bir mısır halısı bulunmaktadır. Büyük odaların camları çift yapılmıştır. Perdeler ipek kumaştan yapılmıştır.¹⁸³ Çırağan Sarayı'nın Harem Dairesi, Ağalar Dairesi, Üç Katlı Köşk, Havuzlar, Kayıkhaneler ve Bahçeler'den oluşmaktadır. ¹⁸⁴ Sultan Abdülmecid döneminde Rusya ile yapılan Kırım Harbi (1853) de bu sarayda kararlaştırılmıştır.¹⁸⁵

Sarayın içinde Selamlık Hamamı bulunmaktadır. Daha sonraki dönemlerde bu hamam dışarıya taşınmıştır. Beyaz mermer işlemlerle inşa edilmiştir. Fakat çıkan yangın sonucu yok olmuştur.¹⁸⁶ Çırağan Sarayı'nın hamamında Mısırdan getirilen mermer musluklar dikkat çekmektedir. Musluklar bronz renktedir. Hamamın su ihtiyacı musluklar sayesinde sağlanmaktadır. Sıcak ve soğuk suyu hamamda'ki musluklar karıştırıp akıtmaktadır. Musluklar aynı zaman da sıcak ve soğuk musluk olacak şekilde üst üste yapılmıştır. Kurnaları ise mermerden yapılmıştır. Barok ve Rokoko tarzında dizayn edilen bu sarayda hamam da yabancı devlet adamlarının yıkandığıda bilinmektedir. Çırağan Sarayının bu tarihi hamamı Balo Salonun hemen bitişiğindedir.¹⁸⁷

Çırağan Sarayında 19 Ocak 1910 tarihinde bir yangın meydana gelmiştir. Bu yangın sebebiyle saraydaki tüm değerli eşyalar yok olmuştur. II. Abdülhamit'in tablo koleksiyonu, antika eşyaları, V. Murat'ın özel kütüphanesi'de yanmıştır. Sarayın içerisindeki birçok yapı günümüze ulaşamamıştır. Mermer işlemeli hamamları ve kapı çerçeveleri de yangın sebebiyle ortadan kaybolmuştur.¹⁸⁸

IV. BEYLERBEYİ SARAYI VE HAMAMLARI

Beylerbeyi Sarayı İstanbul'un Anadolu Yakasında bulunmaktadır. Beylerbeyi Semtinde inşa edilmiştir. Bizans İmparatoru Konstantin'in burada yaptırmış olduğu haçtan dolayı bölgeye İstavrozda denilmektedir. Osmanlı döneminde Sultan III. Murat'ın döneminde Rumeli Beylerbeyi Mehmet Paşa burada bir yalı yaptırmıştır. Bu yalıdan dolayı ismi Beylerbeyi olarak anılmaktadır.¹⁸⁹ Bölge 17. yüzyılın mesire

¹⁸³ SAZ, Leyla, *Haremin İç Yüzü*, Çev. Sadi Borak, Milliyet Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 76-79.

¹⁸⁴ ÜLGEN, Aygün, "Çırağan Sarayı", Osmanlı Ansiklopedisi, C.6, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, s. 68-69.

¹⁸⁵ KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.5, Ankara, 1988, s.233.

¹⁸⁶ PİLEHVARİAN, Nuran Kara, a.g.e, s.421.

¹⁸⁷ Çırağan Palace Kempinski, İstanbul, Müze Broşürü, 2019.

¹⁸⁸ CEZZAR, Mustafa, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri 1, İstanbul, 1963, s. 376-377.

¹⁸⁹ PİLEHVARİAN, Nuran Kara, a.g.e, s.422.

alanlarından. I.Ahmet, IV. Murat, IV. Mehmet'in saltanat yıllarında İstavroz Has Bahçesi olarak da bilinmektedir. I. Mahmut annesi Saliha Sultan için 1734'de bu bahçede Ferah Feza kasrını yaptırmıştır. Eski Beylerbeyi Sarayı 1826'da II. Mahmut tarafından inşa ettirilmiştir. Boğazdaki en büyük ahşap saraylardandır.¹⁹⁰

1851 yılında sarayda yangın meydana gelmiştir. Sultan Abdülmecid bunun üzerine Çırağan Sarayına getirilmiştir. Saray yangından dolayı onarıma alınmıştır. Tamiratlar bittikten sonra Padişah törenle tekrar saraya dönüş yapmıştır. Dış renginin sarı olması sebebi ile de Sarı Saray olarak da bilinmektedir.¹⁹¹ Osmanlı Devleti bu sarayı batının bilgi ve tekniklerini kullanarak yapmıştır. 1740'lı yıllar'dan sonra saray ve köşklere barok ve rokoko tarzı popülerlik kazanmıştır. Beylerbeyi Sarayı 'da bu yapılar arasındadır.¹⁹²

Yeni Beylerbeyi Sarayı 1863-1865 yılları arasında yapılmıştır. Sarayın resmi açılışı ise 21 Nisan 1865'de gerçekleşmiştir. Sarayın inşasını Serkis Balyan yapmıştır. Balyan, Ebniye-i Seniyye Kalfası, Saray-ı Hümayun Başkalfası olarak da bilinmektedir. Padişah Abdülaziz cuma namazını kıldıktan sonra yeni saraya geçmiştir.¹⁹³

Sarayda Eski Çamlıca ve Yeni Çamlıca denilen mesire alanı mevcuttur. Burada ahşaptan yapılmış yalılar ve köşkler bulunmaktadır.¹⁹⁴ Beylerbeyi sarayının girişinde harem bahçesi bulunmaktadır. Selamlık bahçesine de buradan gidilmektedir. Selamlık bahçesinden sonra saraya üç bölümden de girmek mümkündür. Harem, Koltuk ve Selamlık kapılarından saraya girilmektedir. Selamlık kapısının önünde yarım daire şeklinde barok tarzıyla yapılmış mermer merdivenler bulunmaktadır. Bu merdivenlerden selamlık bölümünün giriş kısmına geçilmektedir.¹⁹⁵ Sarayın bölümleri; Giriş Salonu, Misafir Bekleme Odası, Kaptanpaşa Odası, Havuzlu Salon, Kabul Odası, Harem Yemek Odası, Sultan Abdülhamit'in Çalışma Odası, Mavi Salon, Abdülaziz'in Kabul Odası, Süfera Kabul Salonu, Vükelanın Toplantı Salonu ve

¹⁹⁰KÖMÜRCÜYAN, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi (XVII.Asırda İstanbul)* Çev. Hrand.D. Andreasyan, Haz. Kevork Pamukciyan, Eren Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 276-277.

¹⁹¹ ELDEM, Sedat Hakkı, *Boğaziçi Anıları*, Alarko Eğitim Tesisleri A.Ş. Yayınevi, İstanbul, 1979, s.330.

¹⁹²CEZZAR, Mustafa, *"Batıya Açılma Dönemi'nde Mimaride Bünye Değişikliği"*, Milli Saraylar Dergisi 1, 1987, s.12-20.

¹⁹³ AKTEPE, Münir, *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 10, Ankara, 1988, s.133.

¹⁹⁴ İNCİCİYAN, P.G, *18.Asırda İstanbul*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınevi, İstanbul, 1952, s. 106-107.

¹⁹⁵ ÜLGİN, Aygün, *"Beylerbeyi Sarayı"*, Osmanlı Ansiklopedisi, C.6, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, s.204-206.

Selamlık Yalıdır.¹⁹⁶ Bahçesinde ise yıldızlı bir kapı bulunmaktadır. Bahçenin etrafı şimşir fidanları çevrilmiştir. Bahçede servi ve portakal ağaçları da bulunmaktadır. Limonluklar ve teraslı köşklerde yer almaktadır. Sarayın bahçe bölümü yüksek duvarlarla da çevrilidir. Saraya giden yolda yerdeki taşlar deniz kabuğuna benzetilmektedir. Ortada bir fiskiyeli havuz bulunmaktadır.¹⁹⁷

Hünkâr Dairesinde, Yatak Odası, Esvab Odası, Kabul Odası, Yemek Odası ve Hünkâr Hamamı bulunmaktadır.¹⁹⁸ Padişahların yatak odasının yanında ise yazı odası ve hazinedar kalfaların nöbet yeri bulunmaktadır. Sarayın üst katta ki ana salonları ise hareme bağlıdır.¹⁹⁹ Saraya gelen yabancı devlet adamlarının eşleri Hünkâr Dairesinde ağırlanmaktadır.²⁰⁰ Sarayın içinde, Padişah adına yazışmaları gerçekleştiren Baş Kitabet Dairesi’de bulunmaktadır. Sarayın resmi sayılan tek dairesi olarak bilinmektedir. Bu dairenin Bab-ı Aliden daha üstün olduğu da sarayda bulunan kişiler tarafından da kaydedilmiştir.²⁰¹

Ahşap olarak inşa edilen sarayın diğer bölümleri ise Mabeyn, Harem Daireleri, Serdab Köşkü, Şevkabad Köşkü, Sarı Köşk, Büyük Yalı, Küçük Yalı, Mutfaklar, Ahırlar ve Hamamlardır.²⁰² Sultan II. Abdülhamit’in Balkan Savaşı sonrasında bu saraya nakledildiği de bilinmektedir.²⁰³

A. Selamlık ve Harem Hamamı

Beylerbeyi Sarayının Selamlık Hamamı’nın duvarları yarıya kadar kül rengini yansıtan mermerlerle döşenmiştir. 19. Yüzyıl Venedik Çinisi kullanılmıştır. Çiçek desenli olan bu mermerler kahverengi ve mor renklidir. Mermer kurnaları bulunmaktadır. Bu kurnalar yiv ve setlerle işlenmiştir. Gümüş alaşımlı batarya ve musluk buranın su ihtiyacını karşılamaktadır.²⁰⁴ Harem Hamamında kullanılan bataryalar ise çağımızın musluklarına benzemektedir. Musluklarının üzerinde sıcak ve soğuk yazısı bulunmaktadır. Bu yazılar Fransızca yazılmıştır. Beyaz Seramikten yapıldığı ve koç şeklinde volanları’da bulunmaktadır. Mustafa Kemal Atatürk’ün

¹⁹⁶ PİLEHVARİAN, Nuran, a.g.e, s.422.

¹⁹⁷ GÜLSÜN, Hakan, *Beylerbeyi Sarayı*, Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, s.11.

¹⁹⁸ ŞEHİSUVAROĞLU, H.Y, *Tarihi Odalar*, İnkılap Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1954,s. 41-77.

¹⁹⁹ ÜNÜVAR, Safiye, *Saray Hatıraları*, Cacaloğlu Yayınevi, İstanbul, 1964,s. 100-101.

²⁰⁰ UŞAKLIĞİL, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi*, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1981,s.198.

²⁰¹ TAHSİNPASA, *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşanın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul, 1990, s.6.

²⁰² SÖZEN, Metin, *Devletin Evi Saray*, Sandoz Kültür Yayınevi, İstanbul, 1990,s. 183.

²⁰³ BOA.Y.M.TV.742/17.

²⁰⁴ ELGİNKAN, E.C.A, a.g.e, s.78.

sarayda kaldığı zamanlar musluklarda sorun olduğundan değiştirilip Fransız malı olan bu batarya buraya takılmıştır.²⁰⁵

B. Hünkâr Hamamı

Hünkârın kaldığı yer sarayın 24 numaralı odasıdır .Bu oda dört tane pencere ile aydınlatılmıştır.²⁰⁶ Odanın duvarları sarı ve yeşil renkli sıvayla boyanmıştır. Padişahın yatağı ise sedef ve yıldız desenle işlenmiştir. Hünkârın Hamamına sadece bu odadan girilmektedir. Hamamın kullanım alanı içerisinde bir adet banyo bulunmaktadır. Bu banyo termosifonla ısıtılmaktadır. Banyonun tavanında dört adet deniz manzarası vardır. Bu manzaralardan ikisi büyük, diğer ikisi küçük olacak şekilde inşa edilmiştir. Bu hamamlar için külhan ve kazanlar kazancı Hacı Agop' tan satın alınmıştır. İki tane alınan hamam kazanlarının biri 129 diğeri 68 kıyye ağırlığındadır.²⁰⁷

C. Valide Sultan Hamamı

Günümüzde Valide Sultan Hamamı Beylerbeyi Sarayı'nın Makam Odası olarak işlev görmektedir ve Ohannes Kalfa tarafından yapılmıştır. Bu hamamın temeli, külhanı, cehennemliği ve ızgaralığının od taşından yapıldığı bilinmektedir. İki tane su deposu ve dört tane kurnaya sahiptir.Yer ve duvar taşları da özel Marmara Mermerinden yapılmıştır. Hamamın birde camekân dediğimiz bölümü vardır. Burada giyim ve soyunma işlemi gerçekleşmektedir. Kaynaklarda belirtildiği üzere, 133 ziralık hamam kısmının her zirasına 400 kuruş, 80 ziralık camekân bölümünün her zirası içinde 150 kuruş ödeme yapıldığı bilinmektedir. Aynı zamanda hamamın bacası da kerpiç tuğladan inşa edilmiştir. Bacanın etrafının 52 zira olduğunu yine aynı kalfa tarafından yapıldığını kaynaklarda görebilmek mümkündür.²⁰⁸

²⁰⁵ ELGİNKAN, E.C.A, a.g.e, s. 79.

²⁰⁶ ŞEHİSUVAROĞLU,H.Y, a.g.e, s.41-45.

²⁰⁷ GÖNCÜ Tuncay Cengiz, *Beylerbeyi Sarayının İnşa Süreci, Teşkilatı ve Kullanımı*, T.C İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s.84.

²⁰⁸ GÖNCÜ Tuncay Cengiz, *Beylerbeyi Sarayının İnşa Süreci, Teşkilatı ve Kullanımı*, T.C İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s.84.

V. DOLMABAHÇE SARAYI VE HAMAMLARI

Dolmabahçe Sarayı'nın yapımına 1842 yılında başlanılmıştır. 1856'da ise yapımı tamamlanmıştır. Sarayın olduğu yerin Sultan I. Ahmed dönemine kadar bir koy olduğu bilinmektedir. Bu alanın daha kullanışlı bir hale getirilmesi için alt bölümü 17.yüzyılda doldurulmuştur. Böylece ismi Dolmabahçe olarak kalmıştır. Sarayın inşasını Karabet ve Nikogos Balyan isimli mimarlar yapmıştır. Padişahların gerekli durumlarda burada geçici olarak ikamet ettiği kasırlar ve saraylar yaptırdıkları da bilinmektedir.²⁰⁹ 19. yüzyıla kadar olan dönemlerde Beşiktaş Sarayı olarak da bilinmektedir. Bazı dönemler eklemeler yapılmıştır. Dolmabahçe'nin içerisinde yıktırılıp yeniden inşa edilen birçok köşk ve yalı vardır. II. Selim Köşkü, I.Ahmet Köşkü, IV. Mehmet Köşkü, III. Ahmet Köşkü, I. Mahmut köşkü, bu yapılar arasındadır.²¹⁰ Sarayın resmi açılışı 13 Temmuz 1856'da gerçekleşmiştir.²¹¹

Dolmabahçe Sarayı mimari açıdan ilk Avrupai Saray'dır. Sultan Abdülmecid döneminde yapıldığı bilinmektedir. Dolmabahçe Sarayı oldukça geniş bölüm ve odalardan oluşmaktadır. Bunlar; Saat Kulesi, Kapı Bahçeler, Selamlık, Harem Dairesi, Camlı Köşk, Saat Müzesi ve Taş Hazine olarak bilinmektedir. Sarayın yönetim merkezi olarak bilinmekte olan Selamlık bölümünde ise Medhal Salon, Kristal Merdiven, Süfera Salonu, Elçi Kabul Odası, Zülvecheyn Salonu, Kütüphane, Hünkâr Hamamı, 49 Numaralı Oda, Değerli Eşyalar Salonu ve Muayede Salonu bulunmaktadır.²¹²

Harem Dairesi'nde Harem Koridorları, Kırmızı Oda, Mavi Salon, Pembe Salon, Yatak Odası, Sarı Salon bulunmaktadır. Diğer bir dikkat çeken husus ise ilk defa Osmanlı mimarisinde selamlık ve harem ayrı çatı altında inşa edilmiştir. Dolmabahçe Sarayı'nın dış cephesinin taştan, iç cephe duvarlarının ise tuğladan yapıldığı bilinmektedir. Dikkat çeken yanı döşemeler ve çatısının ahşaptan olması ve çatıyı örten örtüsünün kurşun olmasıdır. Bu yapı da kesme taşlar kullanılmıştır ve taşlar oldukça kabartılıp gösterişli ve zengin motiflerle süslenmiştir. Kapılar da kullanılan değişik türdeki ağaçlarda oldukça dikkat çekmektedir. Romanya'nın Çıralı Çamı, Ayancık Meşesi, Hint ve Afrika'dan getirilen değerli ağaçlar duvarlar da ve

²⁰⁹ PİLEHVARIAN, Nuran, a.g.e,s. 413.

²¹⁰ KÖMÜRCÜYAN, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi (XVII. Asırda İstanbul)* Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1952,s. 265-266.

²¹¹ GÜLERSOY, Çelik, *Dolmabahçe*, İstanbul Kitaplığı Yayınevi, İstanbul, 1984,s. 54.

²¹² BAHADIROĞLU Yavuz, a.g.e, ,s.49.

kapılar da kullanılmıştır.²¹³ Dolmabahçe Sarayı'nın aydınlatılmasında en gelişmiş aydınlatma sistemi kullanılmıştır. Muayede Salonunun tepesinde büyük bir avize bulunmaktadır. Avize 4,5 ton ağırlığındadır. 1851 yılında metal askılarla ve kesme kristal camlarla üretilmiştir.²¹⁴ Üstünde 664 adet mumluk, 750 adet ampul bulunmaktadır.²¹⁵ Bu salonun içerisinde altından yapılmış, yakut, elmas ve zümrütlerle süslenmiş bir taht' da bulunmaktadır. Muayede Salonunun üst katında kadınlar için balkonlar yapılmıştır. Böylece kadınlar da törenleri izleyebilmektedir.²¹⁶

Dolmabahçe Sarayı'nın kapıları oldukça süslü ve büyüktür. Sarayın denize karşı açılan bahçeleri ise dört bölüme ayrılmıştır. Bahçelerin bir kısmı denize açılırken diğer bir kısmı ise karaya açılmaktadır. Sarayın bu bahçeler haricinde kapalı ve özel bahçeleri de bulunmaktadır. Dolmabahçe Sarayı'nın Resmi Dairesinde ise büyük bir merdiven bulunmaktadır. Bu mekânın özelliği oval biçimde tasarlanmış olması ve şöminelerle güzel bir hava katılmış olmasıdır.²¹⁷

Sarayın Harem-i Hümayu'nu üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar; Hünkâr Dairesi, Valide Sultam Dairesi ve Kadın Efendiler Dairesidir. Hünkâr Dairesi ve Valide Sultan Dairesi yan yana bulunmaktadır. Hünkâr Dairesinin karşısında hamam dışında bir de banyo bulunmaktadır. Halife Abdülmecit'in isteği üzerine yapılmıştır. Banyo "Bauhaus" tarzında inşa edilmiştir.²¹⁸

A. Selamlık Hünkâr Hamamı

Sarayın en önemli hamamlarından olan Hünkâr Hamamı birbirine bağlı üç mekândan oluşmaktadır. Girişİ Bohemia Apliklerle süslüdür. Bu bölüm dekıyafetlerin giyilip çıkarıldığı alandır. Soğuk camekân olarak adlandırılmaktadır. Olağanüstü tavanı gün batımını andırmaktadır. Yine tavanda bulunan avize ve süslü şamdanlar Murano yapımıdır.²¹⁹

²¹³ PİLEHVARİAN, Nuran, a.g.e, s. 414.

²¹⁴ KÜÇÜKERMEN, Önder, *İstanbul'da 500 Yıllık Sanayi Yarışı (Türk Cam Sanayii ve Şişe Cam)* Şişe Cam Yayınları, İstanbul, 1998, s.144.

²¹⁵ KARAHÜSEYİN, Güler, *Dolmabahçe Sarayı'nda Bir Teknoloji Ürünü Aydınlatma Araçları*, TBMM Milli Saraylar Yayını, İstanbul, 1994-1995, s.40.

²¹⁶ OSMANOĞLU, Şadiye, *Babam Abdülhamid (Sarayı ve Sürgün Yılları)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s.13-17.

²¹⁷ PİLEHVARİAN, Nuran, a.g.e, s. 414-415.

²¹⁸ UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.37.

²¹⁹ YILDIZ Yasin, *Dolmabahçe Sarayı*, TBMM Milli Saraylar Yayını, Biltur Basım Yayın ve Hizmet A.Ş, 2010, s.62.

Hamamın mermerleri Arap modasını yansıtmaktadır. Mermerler Mısır'ın damarlı süsüyle döşenmiştir. Ve bu damarlar pembe renklidir. Sütunlarının geniş başlıkları, yüreğe benzeyen kemerleri, kristal ve olağanüstü parlayan fanuslu kubbesi vardır. Hamam'da bir oda ve bir Fransız Saati'de bulunur. Saat sarkaçlı pirinç şeklindedir. Barok ve varaklı seramik bir sobada burada yer almaktadır.²²⁰

Ilıklık bölümü ise dinlenilmek içindir. Burası sıcak camekân olarak bilinmektedir. Bu bölümün duvarları ışık geçirime özelliğine sahiptir. Hamamın giriş ve ılıkık bölümü kubbesi fil gözü süsüyle yapılmıştır. Ilıklığın mermerleri Alabaster Mermeri olarak bilinir ve Mısır'dan özel olarak getirilmiştir. Yer tabanı ise Marmara Mermeri ile döşenmiştir. Hamam'ın sıcaklık bölümünde bir kurna bulunmaktadır. Bu kurna gümüş muslukludur. Tavanının dökme çelik ve camdan yapıldığını da bilinmektedir. Geleneksel olarak hamamlar'daki sistem olan külhan ile alttan ısıtılmaktadır.²²¹

B. Harem Hünkâr Hamamı

Harem Hünkâr Hamamı Padişah'ın denize bakan yatak odasına bağlıdır. Hamam'ın duvarları art-nouveau desenli eflatun renkli çiçeklerle yapılmış çiniler ile döşenmiştir. Ilıklık ve soğukluk bölümlerinin aydınlatılması için duvarına ikişer tane pencere yapılmıştır. Hamam da bulunan kurnalar ayna taşlıdır. Musluklarının üstü kartal figürleriyle süslenmiştir. Hamam'ın duvarları çinilidir. Çinili Hamam'da denilmektedir.²²²

Hamam'da bulunan odanın içinde sedir ve koltuk bulunmaktadır. Sarayda'ki en güzel sobalardan bir tanesi de buraya koyularak odanın sıcak olması sağlanmıştır. Soba kobalt mavi ve firuze rengi ile yeşil renginin karışımından oluşan motiflerle işlenmiştir. Kütahya Hacı Edhem Fabrikasından alınan bu soba, üstünde yazılı olarak belirtilmiştir. Oda da kullanılan ve bulunan bir ayna'da mevcuttur. Bu ayna klasik saray aynasıdır. Murana işçiliğidir ve camlarla çerçevelenmiştir. Yer de ise Gördes Halısı bulunmaktadır. Madalyon desenli yün halı olduğu da bilinmektedir.²²³

²²⁰ ESEMENLİ Deniz, *Osmanlı Sarayı ve Dolmabahçe*, İstanbul Homer Kitapevi, 2002, s. 165-166.

²²¹ YILDIZ Yasin, *Dolmabahçe Sarayı*, TBMM Milli Saraylar Yayını, Biltur Basım Yayın ve Hizmet A.Ş., 2010, s.63.

²²² YILDIZ Yasin, a.g.e, s.106-107

²²³ YILDIZ Yasin, a.g.e, s.106-107.

C. Kadınefendi ve Valide Sultan Hamamı

Bu hamamı Valide Sultanlar, Padişahın eşleri durumunda olan Kadınefendiler, İkballer ve Hünkârın kızları olan Hanım Sultanların kullandığı bilinmektedir. Hamam ılıklik ve sıcaklık bölümlerinden oluşmaktadır. Bu hamama iki farklı salondan da ulaşmak mümkündür. Yerlerde ve duvarlarda Marmara Mermeri kullanılmıştır. Sultanların hamam öncesinde soyunma ve giyinmeleri için camekân mahalli yaptırılmıştır. Hamamın üstünü kapatan kubbeler ise filgözü motifleriyle süslenmiştir. ²²⁴Hamamın için de bulunan aynaların etrafındaki taşlar ve kurnalar oldukça sade ve yalındır. Kadınefendiler ve Valide Sultanlar tarafından kullanılan bu iki hamamın en önemli özelliği ise çifte Hamam olmasıdır.²²⁵

D. Çinili Hamam

Çinili Hamam soyunmalık, ılıklik ve sıcaklıktan oluşmaktadır. Hamamın pencerelerin de bulunan kenet delikler burada demir şebeke olduğunu göstermektedir. Ve ayrıca konum itibariyle de harem bahçesine bakmaktadır. Hamamın duvarı ise kör nişten yapılmıştır. Üç adet kurnası bulunmaktadır. Bu kurnalar kuğu kabartmalıdır. Hamamın duvarlarında fayanslar art nouveau şekilli desenler ile süslenmiştir. Hamamın tavanı ise klasik olarak fanuslarla kaplıdır. Külhanı ise tuvaletinin aydınlık kısmında yer almaktadır. Hamamın için de Kütahya Çinili bir masada bulunmaktadır. Soyunma odasının da bulunan soba ise Kalust Posbıyıkyan imzası taşımaktadır.²²⁶

VI. EDİRNE SARAYI VE HAMAMI

Osmanlı Devleti Edirne’de Eski Saray(Saray-ı Atik) ve Yeni Saray(Saray-ı Cedid) olmak üzere iki tane saray yaptırmıştır. Edirne Sarayı Edirne’nin Fethi’nden sonra 1365 yılında inşa edilmiştir. Sultan I. Murad tarafından yaptırılmıştır. 1368’de ise inşası sona ermiştir. Bu saray Kavak Meydanı’nı da bulunmaktadır. Bilindiği üzere Yıldırım Bayezid’in oğlu Musa Çelebi tarafından onarılmış, genişletilmiş, kapı ve duvarları sur haline getirilmiştir.²²⁷

²²⁴ GÖNCÜ, T. Cengiz, *Dolmabahçe Sarayı’nın İnşa Süreci, Mekân Ve Teşkilat*, T.C İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2015, Yayınlanmış Doktora Tezi, s.138.

²²⁵ YILDIZ Yasin, a.g.e,s.3.

²²⁶ ESEMENLİ Deniz, *Osmanlı Sarayı ve Dolmabahçe*, İstanbul Homer Kitapevi, 2002,s.104-105.

²²⁷ PİLEHVARİAN, Nuran, a.g.e, s. 40.

II. Murad döneminde 1450 yılında Yeni Sarayın inşasına başlanılmıştır. Yeni Sarayın diğer isimleri “Tunca Sarayı, Edirne Saray-ı Hümayunu, Hünkâr Bahçesi Sarayı” olarak bilinmektedir. Bu sarayın inşaatı ise 1454 senesinde son bulmuştur. Tunca Nehri’nin oluşturmuş olduğu bir adacık üzerinde bulunmaktadır. II. Murat’ın ölümünden sonra sarayın inşaatını Fatih Sultan Mehmet devam ettirmiştir.²²⁸ Kanuni, II. Selim, I. Ahmet, IV. Mehmet, II. Ahmet, II. Mustafa’da saraya ilaveler yapmıştır.²²⁹ Edirne Sarayı her dönem gelişimini sürdüren bir saray olarak bilinmektedir.²³⁰ Kanuni Sultan Süleyman’ın Macaristan seferinde saray için büyük divanhaneler, büyük-küçük hazine, has oda, kiler, doğancılar ve seferliler odası yaptırılmıştır.²³¹

Edirne Sarayında 5 büyük meydan bulunmaktadır. Bunlardan ilki Alay Meydanıdır. Bab-Hümayun, Kapı Arası, Eski Divan Yeri, Matbah-ı Amire, Aşçılar Ocağı ve Babüssaade bu meydanda bulunmaktadır. Meydan’ın hemen sağ tarafında Mutfaklar, solunda Kubbealtı karşı tarafında ise Ak Ağalar kapısı bulunmaktadır. Babüssade’nin karşısında Arz odası ve Akağalar Dairesi bulunmaktadır. Diğer bir meydan ise Kum Meydanıdır. Bu meydanda, Arz Odası, Kasr-ı Padişahi ve Kum Kasrı yer alır. Meydanın batısında Arz odası kuzeyinde Kasr-ı Padişahi, doğusunda Kum Kasrı ve güneyinde Demir Kapı bulunmaktadır. Alay Meydanı’nın Kuzeyinde Divan Meydanına yer alır. Kubbealtı, Darüssade Ağası Dairesi, İç Hazine, Harem Ağaları Koğuşları, Baş Kapı Gulamı Dairesi, Çadırılı Kapı ve Baltacılar Dairesi ve Alay Köşkü burada bulunmaktadır.²³² Dördüncü Meydan’da ise Harem bulunmaktadır. Harem Valide Taşlığı etrafında iki katlı binalardan oluşmaktadır.²³³

Beşinci Meydan ise Valide Sultan Taşlığıdır. Bu taşlığa Şehzadeler Mektebi Dairesin’den geçilerek gidilmektedir. Valide Sultan Taşlığında ise Kadın Efendiler Dairesi, Şehzadeler Mektebi, IV. Mehmed Dairesi, Şehvar adlı bir havuz, II. Ahmed Dairesi, Hasekiler Daireleri, Valide Sultan Dairesi, Sultan Süleyman Sofası, Kalfalar Dairesi, Yatak Hamamı ve Hastalar Sofası bulunmaktadır. Bu saray da 119 oda, 21

²²⁸ BÜYÜKDİĞAN, İlter, “*Edirne Sarayının Onarım Sorunları, Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri I*”, Trakya Üniv Rektörlüğü Yayınları, Edirne, 1995,s. 224-228.

²²⁹ KAZANCIĞİL, Ratip, *Edirne Sarayı ve Yerleşim Planı*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, Edirne, 1994,s.8.

²³⁰ OSMAN, Rıfat, *Edirne Sarayı*, Haz. Süheyl Ünver, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.16-35.

²³¹ EVLİYAÇELEBİ, *Seyahatname (Rumeli-Sokol ve Edirne)*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1984,s.273.

²³² PİLEHVARIAN, Nuran, a.g.e, s.404.

²³³ ŞEHİVAROĞLU, Haluk, *Edirne’de Fatihin Sarayı*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1949, s. 13.

divanhane, 22 hamam, 13 cami, 16 büyük kapı, 13 koğuş, 4 kiler, 5 Mutfak ve 15 Kasr bulunmaktadır.²³⁴Sarayın günümüze ulaşamayan hamamları da vardır.Bunlar; Valideler Hamamı, Şehzadeler Hamamı, Aynalı Kasır Hamamı, Gülhane Hamamı, Ak Ağalar Hamamı, Miftah Ağası Hamamı, Kuşhane Aşçıları Hamamı, Sultan Ahmet Han Hamamı, Dar-üs Saâde Ağası Hamamı, Veznedarlar Hamamı, Baş Çuhadar Hamamı, Silahdar Hamamı, Sultan Mehmet Han Hamamı, Hazine Kethüda Hamamı, Seferli Hamamı'dır.²³⁵ Edirne Sarayına en çok emek veren padişah IV. Mehmet'tir. Birçok yapı ekleyerek sarayı ihtişamlı bir hale getirmiştir. IV. Mehmet Kasrı ve Av Köşkü bu yapılar arasındadır.²³⁶

A. Saray Hamamı

Saray Hamamı'nın yapılış tarihi ile ilgili kesin bir kayıt bulunmamaktadır. 15.'yüzyılın ın ilk yarısında 1482 senesinde yapıldığı bilinmektedir.²³⁷Saray Hamamı'nın inşasına I. Murad döneminde başlanılmıştır.Yıldırım Bayezid dönemin de ise bu hamam onarılıp, genişletilip ve tamamlanmıştır.²³⁸ Bu hamam ayrıca daha sonra çarşı hamamına dönüştürülmüştür. Hamamın geliri ile Selimiye Camisinin giderleri karşılanmıştır.²³⁹ Edirne de yapılan ilk saray olan Saray-ı Atik' den günümüze kalan tek yapı olarak da bilinmektedir. Bu hamamın diğer isimleri "Sultan Selim Hamamı ve Eski Saray Hamamı" olduğu bilinmektedir.²⁴⁰ Saray Hamamı'nın kadın ve erkek bölümleri ayrıdır. Çifte hamam olarak inşa edilmiştir. Üzerinde ki kubbeler camekânlarla kapatılmıştır.²⁴¹

1. Erkekler Bölümü

Hamamın batı yakasında yer alan bu bölüm kadınlar kısmına göre daha geniş alanı kaplamaktadır. Hamamın bu bölümünün güneye bakan kısmında erkekler

²³⁴ PİLEHVARİAN, Nuran, a.g.e, s.405.

²³⁵ TOSYAVİZE, Rıfat Osman, *Edirne Rehnüması*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, Edirne, 1998,s.88.

²³⁶ ÖZDEMİR,Nutku, *IV. Mehmed'in Edirne Şenliği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987,s.39.

²³⁷ GÖKBİLGİN M.Tayyip, *XV. XVI. Asırlarında Edirne ve Paşa Livası*, İşaret Yayınevi, İstanbul, 2007,s.119.

²³⁸ AYVERDİ EKREM, Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, 2. Baskı, İstanbul 1989, s. 495.

²³⁹ PEREMECİ, Osman Nuri,*Edirne Tarihi*, Resimli Ay Matmaası Yayınevi, İstanbul, 1939,s. 95.

²⁴⁰ MERİÇ, Rıfkı M, "*Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında*, Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri", Sayı I, İstanbul,1963, s.463-470.

²⁴¹ AHMED BADİ EFENDİ, "*Riyaz-ı Belde-i Edirne*" (20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si)Haz. Niyazi Adıgüzel- Raşit Gündoğdu, Trakya Üniv Yayınları, Edirne, Mayıs 2014, s.261.

kısmına yapışık bir dükkân olduğu bilinmektedir.²⁴² Erkekler bölümünün soyunmalık kısmı batı cephesinin kuzey yakasında yer almaktadır. Soyunmalık kısmının üst örtüsü kırma çatılı ve kirpi saçaklıdır. Duvarları ise dikey durumda yapılan bir tek sıra kesme taş, iki sıra tuğla ile inşa edilmiştir. 15.yüzyıl dönemine uygun işçilikle yapılmıştır.²⁴³ Erkekler bölümünün girişinde bir kapı bulunmaktadır. Bu kapının 16.yüzyılda yapıldığı bilinmektedir. Hamamın girişinde, sağ ve sol taraflarında ikişer tane pencere bulunmaktadır. Alt pencereler mermer söveli, düşey dikdörtgen planlı ve sivri kemer alınlıdır. Üst pencereler ise yarım daire formlu oluşu ve küçük çaplıdır. Buradaki soyunmalığın kuzeyinde de dört adet pencere bulunmaktadır. Giriş kesme taş malzemelerle döşenmiştir. Girişin dışa doğru çıkıntısı vardır. Bu çıkıntının sivri kemer alınlı ve basık kemerli oluşu mimari özelliğini ortaya çıkarmıştır. Bu basık kemerin yüzeyinde ise kırmızı ve beyaz renkli dokunuşlar yapılmıştır.²⁴⁴

Soyunmalık kısmına küçük bir aradan geçilip girilmektedir. Tavanı düz malzemesi ise ahşap desenlidir. Daha onarıma girmeden önce ise “horasan” adı verilen tuğla-kiremit tozu-kireç ve su karışımından oluşan bir sıva ile içini boyandığı bilinmektedir.²⁴⁵ Soyunmalık kısmı iki katlıdır ortasında sekizgen fiskiyeli bir havuz bulunmaktadır. Erkeklerin ılıklik bölümü dikdörtgendir ve üstü kademeli, mukarnaslı, tromplarla sarılı olan kubbe ile kapatılmıştır. Bu alanda iki tanede kurnada bulunmaktadır. Ilıklığın halvet yerine ise güney batı yönünden gidilerek, sivri kemerli bir kapıdan geçilerek girilmektedir.²⁴⁶

Erkekler bölümünün sıcaklik kısmı dört eyvanlıdır. Üstü merkezi bir kubbeyele kapatılmıştır. Kubbelerin Köşelerinde büyük tromplar bulunmaktadır.²⁴⁷ Bu mekânın kubbe ortasında bulunan aydınlatma feneri ile içeriye güneş ışığının girişi sağlanmaktadır. Fakat asıl aydınlığı fenerin hemen etrafında bulunan altıgen formlu fil gözleri sağlamaktadır. Bu mekân oldukça ferah ve aydınlıktır. Kubbe geçişlerin sağlandığı trompların alt bölümünde ise mukarnaslı diziler mevcuttur. Sıcaklık

²⁴² AYVERDİ Ekrem Hakkı, a.g.e, s.495.

²⁴³ ERKEN Sabih, *Edirne Hamamları*, Vakıflar Dergisi, Sayı 10, Ankara 2006, s. 404-440.

²⁴⁴ BÜYÜKDİĞAN İlter, “*Edirne Hamamlarının Restitüsyon Sorunları*”, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı 10, İstanbul, 1991, s.30-60.

²⁴⁵ Horosan: Elenmiş tuğla, kiremit tozudur. Osmanlı Mimarisinin ana malzemelerindendir. Bkz: Metin Sözen- Uğur Tanyeli, *Sanat kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul 2005, s.10.

²⁴⁶ ERKEN, Sabih, a.g.e, s. 405.

²⁴⁷ BÜYÜKDİĞAN İlter, *II. Murad Çağında Edirne Hamamlarında Üst Örtü ve Aydınlatma Düzenleri*, Edirne: Serhattaki Payitaht, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 397-411.

kısımının ortasında ise bir göbek taşı da bulunmaktadır. Göbek taşı büyüktür ve sekizgen köşelidir. Sıcaklığın halvet hücre bölümlerinde ise ikişer tane kurna bulunmaktadır. Sıcaklık ile halvet arasında kalan bölgelere de birer tane kurna koyulmuştur.²⁴⁸

2. Kadınlar Bölümü

Hamamın kadınlar bölümü yapının doğu yakasındadır. Duvarları almaşık adı verilen teknikle yapılmıştır. Bu bölüme geçiş soyunmalıktan sağlanmaktadır. Kadınlar soyunmalığının üstü kırma çatılı ve kirpi saçaklıdır. Girişinin her iki tarafında içeriyi aydınlatmak için koyulan alt pencereler düşey dikdörtgen, üst pencereler yarım daire olacak şekilde oldizayn edilmiştir. Soyunmalık kısmının kuzey cephesinin sadece düz bir duvardan ibaret olduğu ve üst kısmında sadece üç adet pencere bulunmaktadır. Fakat hamamın kuzey cephesinde pencere bulunmamaktadır. Soyunmalığın içeri kısmında iki dikdörtgen nişin olduğu bilinmektedir.²⁴⁹

Kadınlar bölümünün aralık kısmına soyunmalığının güneybatısında bulunan sivri kemerli bir kapıdan geçilerek girilmektedir. Ilıklık E tipi hamam mimarisiyle inşa edilmiştir. Aralığın mimarisi dikdörtgen şeklindedir ve kuzey-güney doğrultusundadır. Kubbesi sekizgen şeklindedir ve içeriyi aydınlatmak üzere tam ortasına fil gözleri şeklinde beş tane pencereler açılmıştır.²⁵⁰ Bu bölümün hemen güneyinde traşlık kısmı bulunmaktadır. Traşlığın'da üstü ufak bir kubbeyle kapatılmıştır. Duvarında ise içeriyi aydınlatmak için üç tane pencere açılmıştır.²⁵¹

Aralık kısmının doğusundan gidilerek bir kapıya varılır ve buradan kadınlar bölümünün sıcaklık kısmına girilmektedir. Buranın yapısı ise kare planlıdır. Eyvan sayesinde doğu- batı şeklinde büyüklük ve genişlik göstermektedir. Buranın üst kısmı sekizgen şeklinde bir kubbeyle kapatılmıştır. Kubbenin hemen ortasına sekizgen aydınlatma feneri yerleştirilmiştir. Etrafına içten dışa doğru olacak şekilde sekiz ve on altı tane olacak şekilde formu fil gözü koyulmuştur. Sıcaklığın için de ve kubbenin hemen altında bir adet göbek taşı bulunmaktadır. Burada sıcaklıktan ayrı bir eyvanda

²⁴⁸ YILANCI, Adem, *Edirne'deki Osmanlı Dönemi Hamamları*, Trakya Üniv, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2012, s.28.

²⁴⁹ ERKEN, Sabih, a.g.e, s.405.

²⁵⁰ Filgözü: Osmanlı Hamam Mimarisinde, İçerinin ışık almasını sağlamak için kubbelerde açılan cam fanus delikler. Bkz. Metin Sözen-Uğur Tanyel, a.g.e, s.84.

²⁵¹ EYİCE, Semavi, a.g.m.418.

yer almaktadır. Sivri kemer ile ayrılan bu eyvan yarım kubbeyle örtülmüştür. Mukarnas şekille inşa edilmiştir. Bu kubbelere “balkabağı” ismi verilmektedir.²⁵²

Eyvanın üstünde ki kubbenin her bölümüne fil gözü yerleştirilerek buranın da aydınlatılması sağlanmıştır. Burada üç adet kurna bulunmaktadır. Kuzey, doğu ve güney duvarlarına yerleştirilmiştir. Yine Sıcaklığın hemen güney yönlü duvarında bir adet niş bulunmaktadır. Halvet kısmına ise iki kapı bu bölümden açılmaktadır. Nişin kapısında ki mukarnas şekiller dikkat çekmektedir.

Doğu ve batı olmak üzere iki yönlü halvet bölümünde sivri ve keskin kemerli kapı buraya geçişi sağlamaktadır.²⁵³ Balkan Harbinden sonra ise Saray Hamamının yıkılmaya başladığı da bilinmektedir.²⁵⁴

B. Kum Kasrı Hamamı

Kum Kasrı Hamamı'nın ne zaman inşa edildiğine dair kesin bir bilgi yoktur. Yeni Sarayın yapımından hemen sonra inşa edildiği ve Fatih Sultan Mehmet döneminde yapıldığı (1451-1481) bilinmektedir.²⁵⁵ Bu hamam Yeni Saray'ın içerisinde Kırkpınar olarak bilinen meydanın yanında, Cihannüma Kasrı'nın doğusunda bulunmaktadır. Edirne'de bulunan Yeni Saray'dan kalan, günümüze kadar varlığını sürdürebilen nadir yapılardandır. Ayrıca Kum Kasrına ait ve özel olmasıyla da dikkat çekmektedir. Kum Kasrı Hamamı ılıkılık, sıcaklık, su deposu ve külhandan oluşmaktadır. Bu yapı taş ve tuğla ile yapılmıştır. Duvarlarında ise kesme taş ile tuğlanın bir arada kullanılmasıyla almaşık adı verilen örgü ortaya çıkmıştır. Klasik olarak bu hamamın da üst kısmı için kubbe ve tonoz kullanılmıştır.²⁵⁶

Ilıklık ve sıcaklık bölümlerinin üstleri kubbe ile örtülüyken eyvanlarda yarım kubbe, su deposunda ise beşik tonoz kullanılmıştır. Hamamın ılıkılık kısmı üç adet kubbe ile kapatılmıştır. Kemerlerin yardımı ile birbirine bağlanmış şekilde duran kubbelerin geçişleri ise pandantif adı verilen öge ile sağlanmıştır. Ilıklığın batı yönünde kalan kısmında bir kapı da bulunmaktadır.²⁵⁷

²⁵² KUBAN, Doğan, *Edirne de Bazı II. Murat Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar*, (İ. Hakkı Uzunçarşılıya Armağan) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı.70, Ankara, 1976, s. 453.

²⁵³ YILANCI, Adem, *Edirne'deki Osmanlı Dönemi Hamamları*, Trakya Üniv, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2012, s.30.

²⁵⁴ PEREMECİ, Osman Nuri, a.g.e, s.95.

²⁵⁵ AYVERDİ Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)*, C.3, Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1989, s.264.

²⁵⁶ OSMAN Rıfat, *Edirne Sarayı*, Yay. Haz. ÜNVER A.Süheyl, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.78.

²⁵⁷ AYVERDİ, Ekrem Hakkı, a.g.e. s.264.

Kum Kasrı Hamamı'nın sıcaklık bölümüne güney duvarından gidilmektedir. Sıcaklık bölümü E tipi planlı enine dikdörtgen olan mimari yapıyla inşa edilmiştir. Yarım daire şeklindeki kemerli bir kapıdan bu alana girilmektedir. Sıcaklık bölümünün iki kısımdan oluştuğu bilinmektedir. Sıcaklığın batısındaki bölüm şekil olarak karedir. Güney yörüngesinde ise bir eyvan bulunmaktadır. Kuzey-güney yönünde genişlik göstermektedir. Mekân kubbeyle örtülmüştür ve kubbelerinin geçişleri pandantiflerle yapılmıştır. Eyvan ise dikdörtgen şeklindedir. Mekâna sivri kemer ile bağlanmıştır. Eyvanın üstü küçük yapılı üç kubbeyle kapatılmıştır. Üst kısmı düz tonozla kapatılmıştır. Bu kubbelerin içeriği aydınlatabilmesi için ortalarına fil gözlü cam yerleştirilmiştir.²⁵⁸

Sıcaklığın doğu duvarında kemerli bir kapı vardır. Sıcaklığın ana bölümüne bu kapıdan girilmektedir. Sıcaklığın kubbesi sekizgen kasnaklı yapıdan yapılmıştır. Yapı itibariyle helezoni yivli şeklindedir. Klasik olarak kubbe geçişlerinde pandantiflerin kullanıldığını bilinmektedir. Kubbenin içeriği aydınlatabilmesi için ortasına bir fener ve etrafına ise altı tane fil gözlü cam yerleştirilmiştir. Yiv adı verilen yapının da bulunduğunu ve yivlerin hemen altında bulunan çıkıntıların ise kalem yardımı ile süslendiği bilinmektedir.²⁵⁹ Bu kısımda bulunan eyvanın sivri kemerle bölüme bağlandığı bilinmektedir. Eyvanın üstü kubbeyle örtülüdür. Bu kubbenin üstünde içeriği aydınlatabilmesi için yuvarlak fil gözlü camları yapılmıştır. Bölümün kuzey yörüngesindeki duvarında ise bir niş yapılmıştır.²⁶⁰

Kum Kasrı Hamamı'nın külhan, su deposu ve ana malzemesi hamamın güneyinde bulunmaktadır. Bu hamam Balkan Savaşları sırasında çok fazla hasar görmüştür. Savaş sırasında hamamın çeşmesi, kurnası ve değerli oyma taşlarının çalındığı bilinmektedir.²⁶¹ Hamam da üç kurnanın olduğuna dair bilgi mevcuttur. Hamam H. 1285/M.1868-1869 senesinde onarım geçirmiştir.²⁶² 1876-1877 yılında Ruslar ile yapılan savaşta Edirne Sarayı oldukça zarar görmüştür. Rusların Edirne'ye gelmesi ve kuşatmasıyla, Edirne Sarayının tüm bölümümü yok olmaya yüz

²⁵⁸ YILANCI, Adem, *Edirne'deki Osmanlı Dönemi Hamamları*, Trakya Üniv, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2012, s.67.

²⁵⁹ ÜNVER, Süheyl, *“Edirne Sarayında Kum Kasrı, Arkitekt Aylık Mimari ve Şehircilik ve Süsleme Sanatları”* Dergisi, C. 9, Sayı 11-12, İstanbul 1939, s.253-257.

²⁶⁰ ÖZER, Mustafa, *“Edirne Yeni Saray”(Saray-ı Cedid-i Amire) Kazısı 2009 Yılı Çalışmaları*, Sanat Tarihi Dergisi, Sayı 22, Ekim, 2013, s.16-30.

²⁶¹ KAZANCIGİL, Ratip, *Edirne Şehir Kronolojisi*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, Edirne, 1995, s.139.

²⁶² YILANCI, Adem, a.g.e, s.68.

tutmuştur.²⁶³ Ayrıca sarayın Rusya'nın da eline geçmemesi için cephanelik olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Rusların eline geçmemesi için sarayın ateşe verildiği ve üç gün boyunca yandığı bilinmektedir. Edirne Sarayı'ndan geriye madeni eşyalar, çiniler ve hamam kurnası kalmıştır. Saraydan günümüz tarihine kadar sadece yukarıda bahsedildiği üzere Kum Kasrı Hamamı, Adalet Kulesi, Cihannüma Kasrı, Babüssaade kapısı ve mutfaklar kaldığı bilinmektedir.²⁶⁴

C. Edirne Saray Hamamlarının Tamiratları (1696-1697)

II. Mustafa döneminde sarayın birçok bölümünde tamirat yapılmıştır. Saray da Hünkâr, Valide Sultan, Şehzade ve diğer Sultanların kullanmış olduğu alanlar onarıma girmiştir. Özellikle Müfredat Defterin'de nerelerin onarıldığı, ne tür yapı ve malzeme kullanıldığından bahsedilmektedir. Edirne Sarayı'nın ilk onarımı II. Murat döneminde gerçekleşmiştir. Tunca Nehri'nin batısında geniş bir düzlükte başlatıldığı bilinmektedir.²⁶⁵ II. Murat'ın ölümünden sonra sarayın onarımlarını II. Mehmet (1451-1481) gerçekleştirmiştir.²⁶⁶

Kasım 1696'da Padişahın, Valide Sultan'ın, Küçük Sultanların ve Şehzadelerin kullanım alanları nisan ayında onarılmıştır. Tamiratlar darüssade ağası ve baş kapı gulamı Ali Ağa tarafından yapılmıştır. Padişahın hamamı, cedit odası, şadırvanı'da onarılmıştır. Padişah hamamının kapıları için on iki adet keçe-i sürh(kırmızı keçe) alınmıştır. Hamamın üst çatısı için ise on beş adet teneke-i tavan, dokuz yüz elli adet mismar-ı padevra ve o iki adet resen-i satın alınmıştır. Valide Sultan Dairesinin hamamı içinde onarımlar yapılmıştır. Hamamın kapılarına altı adet keçe-i sürh satın alınmıştır. Sekiz adet teneke-i tavan, üst kubbeler için ise beş yüz adet mismar-ı padevra alındığı bilinmektedir. İki adet hasır-ı mısri mihrablı, dört adet hasır-ı mısri-i hatayi, on sekiz adet kebir hasır-ı kaba 'da kullanılmıştır. Aralık 1696 yılında Padişah hamamı tekrar onarılmıştır. Hamamın pencereleri için kırk beş adet cam-ı depe, bir adet külhan meşesi ve külhanın kapısı için frengi kebir kilit satın alınmıştır. Valide

²⁶³ PEREMECİ, Osman Nuri, a.g.e, s.29.

²⁶⁴ KOCAASLAN Murat- ARSLANTÜRK H.Ahmet, “Sultan II. Mustafa Saltanatında Edirne Sarayı: 1696- 1698 Harem Tamiratları”, Ankara, 2014, s. 274-290.

²⁶⁵ EVLİYAÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, C.III, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 255-256.

²⁶⁶ UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, a.g.e, s.10.

Sultan'ın hamamı için elli iki adet cam-ı depe-i hamam, çeşmeler için 3,5 çuka-i sürh alınmıştır.²⁶⁷

Mart 1697 yılında Padişah'ın havuzu için de onarım yapılmıştır. Hamam içinde kırk iki kıyye lökün ile 4,5 kıyye revgan-ı bezir satın alınmıştır. Mayıs ve haziran tarihlerinde ise Valide Sultan'ın dairesinin ve hamamında tekrar tamirat olduğu bilinmektedir. Hamam için küçük boyutlu bir onarım gerçekleştirilmiştir. Kapı ve dolaplara ona iki adet elvah-ı kanad, dokuz adet çam sıırığı, yedi adet bini, halka, bend-i köşe, rezze ve kürek satın alınmıştır. Haziran ve Temmuz ayında Padişah'ın dairesi ve hamamında da tamirat gerçekleşmiştir. Hamamın mermerleri için, sekiz adet kebir-i sengi kürsi alınmıştır. Duvarları kolonları için ise, iki bin beş yüz adet tuğla, bir adet yıldızlı kebir battal lüle, otuz beş kıyye lökün, dört adet tezgâh, bir adet oluk, altı adet dolap alınmıştır. Temmuz ve Ağustos' da Şehzade ve Sultanlar'ın hamamlarında da onarım yapılmıştır. Beş yüz elli kıyye revganı ve keten, beş yüz adet tuğla, yirmi altı kıyye lökün, on altı adet resen-i çatı, 1,5 kıyye keten-i mısri, iki kıyye revgan-ı bezir, bir adet kebir lüle, iki adet lüle-i orta, dört adet hasır-ı mısri-i orta-i hatayi, altı adet hasır-ı mısri -i mihrablı alınmıştır.²⁶⁸

VII. MANİSA SARAYI VE HAMAMI

Manisa Sarayı 1445 yılında Sultan II. Murad tarafından yaptırılmıştır. III. Murad döneminde ise saraya eklemeler yapıp genişletilmiştir. Manisa Sarayı 56 dönümlük oldukça büyük bir araziye kaplamaktadır.²⁶⁹ Şehzadeler ve Veliahtların'da ikamet ettiği saray olarak bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmed 'in oğlu Şehzade Mustafa, II. Bayezit 'in oğulları Şehzade Abdullah, Şahinşah Mahmud ile Kanuni Sultan Süleyman'ın oğullarından Şehzade Mustafa, Mehmed, II. Selim ve Bayezit' da sarayda ikamet eden şehzadeler arasındadır. Manisa Sarayı'nın etrafı pencerelerle çevrilidir ve girişte büyük bir kapısı vardır. Birinci avluya bu kapıdan geçilerek varılır. Sarayın Arz ve Divan Odaları ise avlunun sağında bulunmaktadır. Üç kubbeli olan bu yapının önünde bir bahçede bulunmaktadır. Saray'ın ikinci avlusuna, avluya geçilirken

²⁶⁷ KOCAASLAN Murat- ARSLANTÜRK H.Ahmet, “*Sultan II. Mustafa Saltanatında Edirne Sarayı: 1696- 1698 Harem Tamiratları*”, Ankara, 2014, s. 274-290.

²⁶⁸ KOCAASLAN Murat- ARSLANTÜRK H.Ahmet, “*Sultan II. Mustafa Saltanatında Edirne Sarayı: 1696- 1698 Harem Tamiratları*”, Ankara, 2014, s. 274-290.

²⁶⁹ ULUÇAY, Çağatay, *Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi*, Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul, 1941, s. 80.

büyük kapının hemen karşısında bulunan gösterişli, revaklı ve üstü kubbeli olan kapıdan gidilmektedir. İkinci avlunun sağında iki köşk ve sol tarafında büyük bir bina yer almaktadır. Ayrıca bu avlunun tam ortasında bir havuz bulunmaktadır. Bu avludan da başka bir avluya geçmek mümkündür.²⁷⁰

Manisa Sarayı'nın diğer adı "Sarayı Şehzadegan"dır.1595 yılına kadar şehzadelerin eğitim ve yönetim gördüğü merkezi bir yapıdır. Şehzadeler için Çelebi Sultan'da denilmektedir.²⁷¹ Şehzadeler bu saraya valideleri ile beraber gelmektedir. Divan heyetinden küçük bit toplulukta onlara eşlik etmektedir. Manisa Sarayı'nda bulunan şehzade burada devlet yönetimi hakkında tecrübe sahibi olmaktadır. Kendisine bu konuda yardımcı olan kişiye ise Lala denilmektedir.²⁷² Daha sonra şehzadelere verilen bu eğitimin Topkapı Sarayında devam ettirildiği de bilinmektedir. Manisa Sarayı çok eski olmasından dolayı günümüze kadar varlığını sürdürememiştir. Saray'dan günümüze sadece Fatih Kulesi diye anılan bir yapı kalmıştır.²⁷³

Manisa Sarayına gelen şehzadelerin yanında bulunan kişilerde sarayda veya sarayın yakınlarında ikamet etmektedir. Manisa'da son şehzadeliği III. Mehmet yapmıştır. Tahta çıktıktan sonra 19 kardeşini öldürtmüştür.²⁷⁴ Bu sebepten dolayı sancağa gönderilecek şehzade kalmamıştır. Böylece Saruhan'ın şehzade sancağı olma dönemi sona ermiştir. 17. yüzyılda sancağa çıkma usulü kalkmıştır. Anadolu'daki Celali İsyanlarıyla beraber Manisa Sarayı parlak dönemini yitirmiştir.²⁷⁵

Manisa Sarayı'nda yapılan kazı ve çalışmalar neticesinde üç tane hamama rastlanılmıştır. Fatih Kulesinin çevresinde Yaralı Han diye anılan avlunun içinde saray hamamına dair kalıntılar bulunmuştur. Bu yapı 2003 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkmıştır. Yaralı Han'da yapılan kazıda Prof. Dr. Mustafa Çağatay ULUÇAY gibi birçok kişinin desteğiyle hamama dair bir su deposu ve külhan ortaya çıkarılmıştır.²⁷⁶ Aynı zamanda tuvaletin ve traşlık kısmının da bu bölümde yer aldığı bilinmektedir. Saray hamamının kuzey ve güney olarak uzandığı,

²⁷⁰PİLEHVARİAN, Nuran, a.g.e, s.402

²⁷¹BAYKAL, Bekir Sıtkı, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 2000, s.37.

²⁷²UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", *Belleten*,XXXIX/156, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1975 s. 668-671.

²⁷³BİLGİN, İlhami, "Manisa Sarayı", 9. Milletler Arası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri, C.I, Ankara, 1995,s.369-395.

²⁷⁴HAMMER, Joseph Von, *Osmanlı Tarihi*, Çev: Mehmet Ata, M.E.B Yayınları, İstanbul, 1991,s. 213-214.

²⁷⁵UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı, a.g.m. s. 679.

²⁷⁶ULUÇAY, Çağatay, İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihi*, Manisa Halkevi Neşriyatı Yayınları, İstanbul, 1939,s.82.

yapım aşamasında ise moloz taşı kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Çok eski bir yapı olması sebebiyle duvarlarının sadece 1.90 cm'si günümüze gelebilmiştir. Hamamların gözde mimarisinden olan niş ise hamamın doğu duvarında iki, kuzey, güney ve batı da bir tane olmak üzere dikdörtgen şeklinde yapılmıştır. Hamamın doğu duvarında bulunan nişin içinde seki olduğu bilinmektedir. Yapının içinde bulunan pişmiş toprak künklerde dikkat çekmektedir. Fakat bu künklerin 19.yüzyılda Yaralı Hanın pis su atık işlemini yapması için yaptırıldığı bilinmektedir. Hamamın içine girildiğinde sol tarafta soyunmalık bulunmaktadır. Buranın zemininde bulunan kaplamalar ise zamanla sökülüştür. Hamamın güneydoğusunda ufak mermer parçaları bulunmuştur. Bu sebepten dolayı zeminin mermerle kaplı olduğu düşünülmektedir.²⁷⁷

Hamamın halvet bölümüne, ılıklığın hemen doğusunda bulunan açık bölmeden girilmektedir. Halvet'in mermerle kaplı olduğu da yapılan kazı çalışmasında ortaya çıkmıştır. Hamamın halvet bölümünde bulunan kurnaları ise ayna taşıdır. Ayna taşı olarak bilinen bu kurnalar halvetin doğu ve güney duvarlarında yer almaktadır. Sıcak ve soğuk sular kurnalara künk denilen deliklerden akmaktadır. Kare şeklinde inşa edilen halvet bir kubbe ile örtülmüştür. Hamamın ılıklik ve halvet kısmının güney duvarında bir kazan yuvasına rastlanılmıştır. Hamamın içi kaliteli bir sıvayla boyanmıştır. Kalıntılarda hamamın tüteklik deliklerine de rastlanılmıştır.²⁷⁸Burası dumanın dışarıya çıkmasını sağlayan yerdir. Yapılan kazı çalışmasında hamamın ılıklik, aralık, su deposu ve halvet gibi kısımları ortaya çıkarılmıştır. Hamamın aralık mekânına ise soyunmalıktan gidilmektedir. Aralık küçük bir bölmedir. Bu bölümün kuzeyinde yapılan çalışmalarda kurna izine rastlanılmamıştır. Sadece güney bölümünde kurna olduğu ortaya çıkarılmıştır. Hamamın hangi tarihte inşa edildiğine dair kesin bir bilgi yoktur.²⁷⁹

²⁷⁷ÇAKMAK, Şakir, İnci Kuyulu Ersoy, “Manisa Saray Hamamı”, Sanat Tarihi Dergisi, C.XXI, Sayı,1 Nisan, 2012, s.43-70.

²⁷⁸ÇAKMAK, Şakir, İnci Kuyulu Ersoy,a.g.m, s.46-47.

²⁷⁹ÇAKMAK, Şakir, İnci Kuyulu Ersoy,a.g.m, s.48.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK HAMAMININ YAPISAL ÖZELLİKLERİ

I. TÜRK HAMAMLARININ KLASİK İÇ TASARIMI

A. Soyunmalık(Camekân)

Soyunmalık hamamların kapı girişlerinde yer alan, kıyafetlerin çıkarılıp özel eşyaların yerleştirildiği bölümdür. Hamam sonrasında dinlenmek içinde kullanıldığı bilinmektedir. Diğer bir adı Camekândır. Camekân Farsça soyunulan yer anlamına gelmektedir. Soyunmalığın Bizans dönemindeki adı Apoditerium'dur. Yapı itibarıyla hamamın en büyük kısmını burası oluşturmaktadır.²⁸⁰ Soyunmalığın yanında hamamcı bulunmaktadır. Hamamcı mekânı kontrol eder ve özel eşyaları toplayıp, gizli dolabında saklar.²⁸¹ Soyunmalık mekânında her hamam da olduğu gibi ortada fıskiyeyle bir havuzu görmek mümkündür. Hamam'ın soyunmalık bölümünün duvarlarında bulunan basamakla çıkılan sekiler bu bölümde bulunmaktadır. Seki'ye aynı zamanda sofada denilmektedir. Hamama gelen kişilerin ayakkabılarını çıkarıp buraya koymaları için özel nişler de yapılmıştır. Bazı hamamlarda soyunmalığın yanında "şirvan" adı verilen ahşap katlarda bulunmaktadır.²⁸² Soyunmalık bölümü 14. yüzyıldan itibaren büyük bir kubbeyle örtülmüştür.²⁸³

B. ılıkılık(Soğukluk)

ılıkılık bölümü hamamların soyunmalık ve sıcaklık kısımlarının arasında kalan yerdir. Diğer adı soğukluk olarak bilinmektedir. 12.ve 13. yüzyıl hamamlarında aralık olarak da bir bölüm bulunmaktadır. Burası soyunmalık ve ılıkılığın ortasında kalan bölümdür. Fakat 15. yüzyıl ve sonrasında inşa edilen hamamlarda rastlanan bir bölüm değildir. Aralık bölümü ortadan kalkmıştır. Soyunmalığa sıcak ve nemli havanın

²⁸⁰ÖNGE, Yılmaz, "Koca Sinan'ın Hamamlarında Görülen Bir Yenilik Merkezi Kubbeli Örtü Sistemleri" II. Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İTÜ, 28 Nisan- 2 Mayıs, İstanbul, 1986,s.81-85.

²⁸¹ÜLGEN, A.S, "Hamam", Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1950, C. 5, s.175- 185.

²⁸²ERTUĞRUL, Ali Dost, "Hamam Yapıları ve Literatürü", Türkiye Araştırmaları Literatürleri Dergisi, C.7, Sayı 13, 2009,s.251-280.

²⁸³ALTINSAPAN,Erol- Canan Parla, "İşlevi Değiştirilerek Hamamdan Camiye Dönüştürülen Özgün Bir Örnek: Eskişehir Ak Cami", Asosjournal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,2015, Sayı 12, s.12-20.

gitmesini engellemek için hamamlardaki soyunmalıkların kapılarının üzerinene yaşmaklı bir baca yerleştirilmektedir. Ilıklık kısmının Roma Hamam Kültüründe'ki ismi “tepidarium” olarak bilinmektedir. Bu bölümün içi dikdörtgen şeklindedir. Ilıklık kısmı genellikle enine uzanmaktadır. Hamamda ılıkılık dinlenmek amaçlı yapılmıştır. Mermerden yapılmış setlerin vardır. Kişisel temizliğinde yapıldığı yer olarak bilinmektedir. Tuvaletlerde bu bölümdedir. Ilıklık bölümünün üst kısmı klasik beşik tonozlarla örtülüdür. Farklı olarak kubbe ile de örtülü olabilmektedir.²⁸⁴

C. Sıcaklık

Hamamın sıcaklık bölümüne ılıkılık bölümünde bulunan dar bir kapıdan geçilerek girilir. Sıcaklık ismi Türk Hamamlarında kullanılır. Roma hamamlarındaki ismi “caldarium” olduğu bilinmektedir. Burada küçük halvetler bulunur ve yıkanmak için kullanılır. Ayrıca eyvanlar da yıkanmak amaçlı yapılmıştır. İçi simetrik ve üstü kubbe ile örtülüdür. Sıcaklık üç bölümden oluşmaktadır. Kurna başı, göbek taşı ve halvet bu bölümde yer almaktadır. Kurna başı herkesin yalnız yıkandığı yerdir. Duvarların içerisinden geçirilen borular sayesinde su kurnalara aktarılır. Duvarlarda 20 cm yüksekliğinde ve 100 cm genişliğinde mermer sekiler koyulmuştur. Sekilerin arasına kurnalar yerleştirilmiştir.²⁸⁵

Sıcaklık bölümünün çok sıcak'dır ve etrafı da buharlarla kaplıdır. Çok fazla sıcak su kullanımından dolayı da buranın buharlı olduğu söylenilebilir. Hamam da bulunan sıcak su deposundan halvet denilen odacıklar bir aralık şeklinde açıklık bırakılır. Buhar bu sayede halvetlere'de gelmektedir. Hamamın sıcaklık kısmı halvetlerden oluşur. Halvetler genellikle yalnız yıkanmak isteyen veya çok sıcak seven kişiler tarafından kullanılır. Halvetler sıcaklığın meydanına doğru yapılmıştır. Bir diğer bölümü ise eyvanlardır. Burası direk göbek taşı ile karşı karşıyadır. Yapılışı ve şekil itibarıyla kemerli ve tonozlu niş şeklindedir. Bu bölüm çok fazla sıcak değildir. Halvet ve eyvanlar'da yıkanmayı tercih eden insanlar için genellikle yerden biraz yüksek sekiler yapılmış ve mermer kurnalarda bunun üzerine inşa edilmiştir. Sıcaklığın ortasında bulunan göbektası ise insanların masaj ve kese yaptırmak için

²⁸⁴ÖNGE, Yılmaz, a.g.e, s.408.

²⁸⁵ÜRÜK, Zerrin Funda, “Medeniyetler İçinde Hamamın Gelişimi ve Kültürel Olarak Mekân Analizleri” Asosjournal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2016, Sayı 28, s.202-230.

kullandıkları yerdir. Yapısı ise dikdörtgen veya çokgendir. Yüksekliği ise 40-50 cm dir.²⁸⁶

D. Külhan(Isıtma Sistemi)

Hamamların en önemli yapıtaşı olan külhan yapılış itibariyle büyük veya küçük olarak değişiklik göstermektedir. Hamamların külhan bölümü ile külhanbeyleri ilgilenmektedir. Külhanbeyleri, külhancının odasının yanındaki bir oda da kalmaktadır. Çuval veya hasır üzerinde yattıkları bilinmektedir.²⁸⁷ Şemsettin Sami Kamus-i Türki eserinde külhanbeyleri için sokak serserileri olarak bahsetmektedir. Külhan için geceyi burada geçiren çocuklara verilen isimdir.²⁸⁸ İbni Batutanın Seyahatnamesinde külhanbeyleri için hamamın pis işlerini yapan dışlanan kişiler olarak bahsedilmektedir.²⁸⁹ Osmanlı Kroniklerinde 16.yüzyıl öncesinde evsizlerin hamamın külhan bölümünde kaldıklarından bahsedilmektedir.²⁹⁰ 19.yüzyıl'da İstanbul'un toplumsal hayatından bahseden “ Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı” adlı eserde de külhanbeyleri için İstanbul serserilerinin “tabakat-ı sairesini teşkil eden külhanbeyleri”dir denmiştir.²⁹¹ 1730 yılında gerçekleşen Patrona Halil İsyanında devlete isyan eden kişiler arasında hamam tellaklarından da bahsedilmektedir. Fakat külhanbeylerinden çok fazla söz edilmemiştir.²⁹²

Külhan sıcaklık denilen bölümün hemen yanında bulunmaktadır. Hamamın sıcak su kaynağı buradan sağlanır. Ateş bu bölümde yakılır ve yakıt depolanır. Sıcak su ve ısı için odun da kullanılmaktadır. Daha sonraları mazot ve kömür kullanılmaya başlamıştır. Külhan bölümü her zaman hamamların arka kısmında yer alır. Külhan şekil itibariyle daire şeklindedir. Bakırdan bir kazan yaptırılıp üzerine kapatılmıştır. Böylece sıcak su deposunun ısınması daha kolay hale getirilmektedir. Külhanda diğer bir öge ise bacalardır. Bacalar ocağın hemen girişindedir. Boyları tavana kadar yüksektir. Hem odunu atan görevlinin zarar görmesini engellemiş hem de bacanın iyi

²⁸⁶ERTUĞRUL, Ali Dost, “*Hamam Yapıları ve Literatürü*”, Türkiye Araştırmaları Literatürleri Dergisi, C.7, Sayı 13, 2009,s.251-252.

²⁸⁷KOÇU, Reşat Ekrem, *Patrona Halil*, Doğan Kitapçılık Yayınları, İstanbul,2001,s.105.

²⁸⁸SAMİ, Şemsettin, *Kamus-i Türki*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2004,s.1176.

²⁸⁹İBNİ BATUTA SEYAHATNAMESİ, Haz. A.Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları,C.I, İstanbul,2000,s.67.

²⁹⁰ÖZTÜRK, Necdet, *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*,Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul,2000, s.108.

²⁹¹BALIKHANE NAZIRI ALİ RIZA BEY, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul,2001,s.41-176.

²⁹²ALTINAY, Ahmet Refik, *Lale Devri*, Milli Eğitim Basımevi Yayınları, Ankara,1973,s.121.

çekmesi için bu kadar yüksek yapılması düşünülmüştür.²⁹³ Külhanın ocağında bulunan belirli borular vardır. Bu borular göbekaşına doğru gider. Göbekaşı tahmin edildiğinden daha fazla şekilde ısınmaktadır. Hamam'da oraya “cehennemlik ” denilmektedir.²⁹⁴ Burada sıcak hava çok fazla olduğundan dışarıya atılma ihtiyacı duyulmuştur. O da “tüteklik” adı verilen künkler sayesinde gerçekleştirilir. Tüteklik hamamın iç kısmının sıcak olmasını sağlayan unsurdur. Böylece hamamlardaki ısıtma sistemi bu şekilde gerçekleştirilir.²⁹⁵

II. TÜRK HAMAMININ MİMARİSİ

A. Haçvari Dört Eyvanlı ve Köşe Hücreli Tip

Klasik Türk Hamamlarında büyük hamamlarda görülen dört eyvanlı, köşe hücreli şekil türüdür. Kubbeye sahip bir orta mekânın içinde bulunan dört tane eyvandan oluşan yapıdır. Hamamın köşelerinde dört tane halvet bulunduran mimari yapıdır. İstanbul Fatih’de bulunan Yeni Aya Kapı Hamamının sıcaklık bölümü de bu tipte inşa edilmiştir.²⁹⁶ Topkapı Sarayı’nda Harem Dairesinde bulunan Hünkâr Hamamı ve Valide Sultan Hamamının sıcaklık denilen bölümünde aynı şekilde inşa edilmiştir. Hünkâr Hamamında orta mekânda bulunan kubbenin dört tane kemere yerleştirildiği bilinmektedir.²⁹⁷

Hünkâr Hamamının sıcaklık bölümünün üst kısmı merkezi kubbeli yapı ile kapatılmıştır. Merkezi kubbe denilen şekil haçvari denilen bir eksen olup, tekne tonozlu ve küçük kubbeciklerden oluşmaktadır. Konya’da Selçuklulardan kalma Sahip Ata Hamamı, İznik ’de Hacı Hamza Hamamı, Edirne’de Saray Hamamı ve Tahtakale Hamamı, İstanbul’da Bayezid ve Murat Paşa Hamamı ve Valide Sultan Hamamı da aynı şekilde tasarlanmıştır. Bu şekil ayrıca haç’ a benzediği için “haçvari” ismini de almıştır Mimar Sinan’ın inşa etmiş olduğu Mihrimah Sultan Hamamı ve Haseki Hürrem Sultan Hamamı bu tasarımın en önemli örnekleridir.²⁹⁸

²⁹³ÖNGE, Yılmaz, a.g.e, s.408.

²⁹⁴ÜRÜK Zerrin Funda, “Medeniyetler İçinde Hamamın Gelişimi Ve Kültürel Olarak Mekân Analizleri”, Asosjournal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2016, Sayı 28,s. 204-230.

²⁹⁵ ERTUĞRUL, Ali Dost, “Hamam Yapıları ve Literatürü”, Türkiye Araştırmaları Literatürleri Dergisi, C.7, Sayı 13, 2009,s.252-280.

²⁹⁶ EREN ÖZBEK, İmre, *Fatih İlçesi’ndeki Yeni Aya Kapı Hamamı Restorasyon Projesi*, İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2000,s.26.

²⁹⁷ÖNGE, Yılmaz, a.g.e. s.410.

²⁹⁸ EYİCE, Semavi, a.g.m. s.417.

B. Yıldızvari Sıcaklık Tip

Hamamlarda görülen bu mimarinin temeli Anadolu'daki Antik devirde kaplıca ve hamamlarda kullanılan yapıya dayanmaktadır. Bu şekilde orta mekânın etrafına yıkanma yerleri inşa edilmiştir.²⁹⁹ Orta mekân denilen yer göbektaşdır. Altılı, yedili veya sekizli şekilde sıralanacak şekilde inşa edilmiştir. Sıcaklık bölümü bu şekilde inşa edilen ilk hamam 1394 senesinde 1.Murad tarafından Bursa'da yapılan Armutlu Hamamı'dır. Mimar Sinan'ın inşa etmiş olduğu Kılıç Ali Paşa Hamamı'da bu mimari şekilde yapılan örnek yapıdır.³⁰⁰

C. Kare Sıcaklık Etrafında Sıralanan Halvet Hücreli Tip

Dikdörtgen ve kare şekilli olarak inşa edilen mimari yapıdır. Oldukça sade bir yapı şeklindedir. Orta mekân denilen yerin etrafında, bir, iki ve üç tane olacak şekilde halvet denilen odacıklar inşa edilmiştir. Bursa'da bulunan Girçık Hamamı da bu mimari'nin ilk örneğidir. Niğde'de bulunan Eski Hamamın sadece kadınlar bölümü bu tiple inşa edilmiştir.³⁰¹ Yeni Hamamda ise her taraf kare sıcaklıklı halvet hücreli tiple inşa edilmiştir.³⁰² Türk Hamam Mimarisi'nde örneğine çok az rastlanan yapı türüdür. İstanbul'da inşa edilen Tahtakale Hamamının bayanlar bölümü, Bursa Ulucami Hamamı, Yeşil camii Hamamı bu tasarıma en güzel örnektir.³⁰³

D. Kubbeli Sıcaklık Tip

Sıcaklık kısmı kemer denilen yapı ile her bir köşesi eşit olacak şekilde ayrılmıştır. Ayrılan bu bölümlerin üst kısmı ise kubbeler ile kapatılmıştır. Bu şeklin en önemli özelliği göbektaş denilen yapının bulunmamasıdır. Bu çok nadir rastlanan bir yapı türüdür.³⁰⁴

E. Orta Kubbeli, Enine Sıcaklıklı ve Çifte Halvetli Tip

Bu tip mimaride çifte halvet mevcuttur. Sıcaklık bölümü bu mimari ile enine doğru açılmaktadır. Klasik olarak da orta da bir kubbe bulunmaktadır. Yine iki tane

²⁹⁹ ÖNGE, Yılmaz, a.g.e, s.85.

³⁰⁰ EYİCE, Semavi, a.g.m, s. 110.

³⁰¹ DÜNDAR, Mesut, "Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Antropolojik Çalışmalar"(Niğde Bor Hamamları), Ankara Üniv Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2004, s.182-220.

³⁰² EYİCE, Semavi, a.g.m, s.402-430.

³⁰³ ERTUĞRUL, Ali Dost, "Hamam Yapıları ve Literatürü", Türkiye Araştırmaları Literatürleri Dergisi, C. 7, Sayı 13, 2009, s.257-280.

³⁰⁴ ERTUĞRUL, Ali Dost, "Hamam Yapıları ve Literatürü", Türkiye Araştırmaları Literatürleri Dergisi, C.7, Sayı 13, 2009, s.257-280.

kemer bulunması bu tipin belirgin özelliğidir. Çifte halvet' sahip olduğundan dolayı iki tane kapısı da mevcuttur. Ayrıca bu iki bölümün arasında bir duvar bulunmaktadır. Mihrap şeklinde dizayn edilen niş 'in yapılmış olması bu mimarının kendine has bir özelliğidir.³⁰⁵ İstanbul'daki İbrahim Paşa Hamamı bu mimari şekile örnek verilmektedir.³⁰⁶

F. Ilıklık, Sıcaklık ve Halvetin Eş Odalar Halinde Olduğu Tip

Türk Hamamları'nda genel ve özel hamamlar da görülen bir yapı şeklidir. Çok büyük değildir. Bu tasarım da her hücre aynı ölçüde yapılmıştır. Kubbelere ile üstleri kapatılmıştır. Diğer bir özelliği ise hücre denilen odacıklar yan yanadır. İstanbul'da bu tasarımla yapılan hiçbir hamama rastlanılmamıştır.³⁰⁷ Sadece 1230 senesinde Selçuklu döneminde yapılan Sultan Hanı Hamamı'nın bu tasarımla inşa edildiği bilinmektedir. İznik de bulunan İsmail Bey Hamamı da örnek gösterilmektedir.³⁰⁸

III. TÜRK HAMAMININ ÇALIŞANLARI

A. Hamam Anası

Türk Hamamlarında, kadınlar hamamını çalıştıran sahibinden sonra görevli olan ikinci kişiye Hamam Anası denilmektedir. Diğer bir adı ise “hamamcı kadın”veya “hamamcı teyze”dir. Bu görevli kadın özel müşterileri, gelin hamamının ve loğusa hamamının gelenlerini ağırlamakla mükelleftir. Gelen kadın müşterilerin değerli eşyalarını korumakla da görevlidir. Onları karşılar, yıkanma yerlerini gösterir ve hamam çıkışında ücretini alır.³⁰⁹ Hamama gelen kadınların özel eşyalarını ise “hamam kabağı” denilen bir kutuda saklamaktadır. Kadınlar bu kutuya yüzüklerini, gerdanlıklarını ve bileziklerini koymaktadır.³¹⁰ Karakter olarak Hamam Anası ortamda düzeni sağlamak için otoriter bir tavır içerisinde. Her daim kendisine özel kıyafeti vardır ve topuklu nalın giyinmektedir. Hamamın asayışı hamam anasından sorumludur.

³⁰⁵EYİCE, Semavi, a.g.m, s.112.

³⁰⁶EYİCE, Semavi, a.g.m,1994,s. 503-508.

³⁰⁷ERTUĞRUL, Ali Dost, “Hamam Yapıları ve Literatürü”, Türkiye Araştırmaları Literatürleri Dergisi, C.7, Sayı 13, 2009,s. 257-280.

³⁰⁸ EYİCE Semavi, a.g.m, 1960, s. 99-120.

³⁰⁹ ŞEHİTOĞLU, Elif, *Bursa Hamamları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,2008,s.20-21.

³¹⁰ TOKMAKÇIOĞLU, Erdoğan, *Osmanlı Kadın Alemleri*, Geçit Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1991,s.122.

30 cm yüksekliğinde nalınla dolaştığı bilinmektedir. Hamamda cinlerin olduğuna inandıklarında yüksek nalın giyindikleri bilinmektedir. Yanında genç natır çırağı da onunla beraber hizmet etmektedir. Elinde ince bir çubukla hamamın içinde dolaştığı bilinmektedir.³¹¹ Osmanlı döneminde kadın hamamlarının görevlileri seçkin ailelerdir. Özellikle hamamcı kadının evli olması ve düzgün bir aileye sahip olması şarttır. Çünkü ahlaki herhangi bir sorun çıkmaması esastır.³¹²

B. Natır

Kadınlar hamamın da hamama gelen müşterileri yıkayıp, kese ve masaj yapmakla görevli kişidir. Natır, kadın hamamının soğukluk kısmında bekler ve müşteri geldiğinde ise tasını alıp müşteriyle beraber sıcaklık kısmına geçer. Kurnaları gösterir fakat yıkama işlemine karışmaz. Özellikle zengin müşterilere daha hatırı sayılır davranıp, hamam girişinde ve çıkışında müşteriyi koluna alır havlu ve peştamalını taşır. Böylece daha fazla bahşiş almaktadır. Ancak bu tarz yıkanma işlemlerinin sadece sıcaklığın göbek taşında kişiye özel yapmaktadır. Asla özel hücrede kese ve yıkama işlemi yapmamaktadır. Hamam kapatılmaya yakın temizlenmektedir. Bu temizlik görevinde natırlar da bulunmaktadır. Gece başka bir yerde kalacakları zaman hamamı temizleyip çıktıkları bilinmektedir. Natırlar geceleri hamamda uyumaktadırlar. Hamamın soğukluk(camekân) denilen yerinde kalmaktadırlar. Hamamda şarap içme, eğlence yapma, zina ve yalan söylemeleri işten atılmalarına sebebiyet vermektedir.³¹³

C. Tellak

Erkek hamamların da çalışan ve erkek müşterilere kese ve masaj işlemini yapan kişilere Tellak denir. Diğer bir ismi Dellakdır. Mısır hamamlarında kadın ve erkekler için “tellak oğlanları ve kadınları” ifadesi kullanılmaktadır. Hamam çalışanları arasında kavga ve sorun çıktığında “sernöbet” adlı tellaklar müdahale etmektedir.³¹⁴ Hamama gelen kişiyi koluna alıp, eşyalarını taşımakla görevlidir. Sıcaklık kısmında yıkanma işlemi bittikten sonra tekrar müşteriyle beraber soğukluğa gelmektedir.³¹⁵

³¹¹ TAŞÇIĞOĞLU, Tülay, *Türk Hamamı*, Unilever- Duran Ofset Yayınevi, İstanbul, 1998, s.233.

³¹² ÇINAR, Sahure, “*Erzurum Hamamlarında İntikam*”, *Acta Turcica*(Çevrim İçi Tematik Türkoloji Dergisi, Ocak, 2011, Sayı 1-2, s.357-360.

³¹³ TAŞÇIĞOĞLU, Tülay, a.g.e, s.232-241.

³¹⁴ KAHRAMAN, S.A, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul, 2011, Yapı Kredi Yayınları, s.285.

³¹⁵ YILMAZKAYA Orhan, a.g.e, s.51.

Ayrıca tellakların kişilik olarak pratik, hızlı ve iş bitirici olmaları genel esastır. Kendilerine özgü siyah ibrişim peştamal giyinmektedirler. Tasları, kalayları, peştamalları temiz, usturaları ise keskin olmalıdır. Tellaklar müşteri seçme konusunda özgür değildir. Ancak gayrimüslim müşteri gelirse yıkama konusunda karar verebilir. Yıkınacak kişiyi halvet içerisinde değil de göbek taşında yıkamaktadır. Müşteri kurna başından kalktıktan sonra orayı temizler. Müşteriye kurulanması içinde temiz havlu vermek zorundadır. Hamamın kapatılmasına yakın temizliğe kalır ve yardım etmekle de mükelleftir. Tellağa bahşiş verilme gibi bir zorunluk yoktur. Müşteri isterse bahşiş verir ve ardından tellak da onun üzerine gül suyu döker. Gelen müşteri dilenci bile olsa iyi muamele göstermek zorundadır. Hamam sabah açıldığında içerideki kahve ocağında bekler ve müşteriyi karşılar. Yüksek sesle konuşup, gülüşmeleri de yasaktır.³¹⁶

D. Külhancı (Külhanbeyi)

Hamamların külhan bölümünde çalışacak çocukların işe alımından önce pilav ve helva pişirtmesi gerekmektedir. Külhancılar bu çocukları akşam pilav ve helva yaptırmak şartıyla külhana kabul etmektedir. Malzemeleri ise bir şekilde bulmaları gerekmektedir.³¹⁷ Hamamdaki suyun ısındığı yer olan külhan bölümünün çalışanıdır. Suyu ısıtmak için ateşe odun atmaktadır. Külhan denilen bölümün üzeri kapalıdır ve külhancı oraya odunları depolamaktadır. Ateşi körüklemek ve küllerini temizlemek için bazen yardımcıya ihtiyaç duymaktadır. Yanına bu sebepten dolayı bazen kimsesiz çocukları almaktadır. Kimsesiz çocuklarında sığınağı olmuştur. Külhancı akşam yemeğini kimsesiz çocuklarla beraber yemektedir.³¹⁸ Külhanbeyi olarak bilinen bu gençler yaz aylarında ateşe bedava kütük taşımışlardır. Ocağın küllerini ise nöbetleşe attıkları bilinmektedir. Külhanbeyleri'nin yaşça büyük olanları ise mahallenin tulumbacıları ile çalışmıştır. Çıkan yangınlara gidip, harçlıklarını çıkarttıkları bilinmektedir. Tulumbacıların çoğunu külhanbeyleri'nin oluşturduğu bilinmektedir. Aralarında işe yaramaz serseri olanlar da hırsızlık yapmıştır. Bu sebepten devlet tarafından nezarete koyuldukları ve burada beslendikleri de bilinmektedir. Bir bölümü ise okumaya heveslidir ve cami imamına yardım etmektedir. Böylece kendilerini

³¹⁶ TAŞÇIOĞLU Tülay, a.g.e, s.238-241.

³¹⁷ TEVFIK, Ebuzziya, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Kervan Kitapçılık Basın Sanayi ve Ticaret A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1973,s.196-211.

³¹⁸ TAŞÇIOĞLU, Tülay, a.g.e, s.41.

yetiştirip iyi yerlere gelmişlerdir.³¹⁹ Osmanlı döneminde “külhanbeyi ağzı” denilen 200-300 kelimeden oluşan argo sözler vardır. Külhancıya bu sebepten dolayı “baba” da denilmektedir.³²⁰ Külhanbeyleri’nin ilk hamamları Gedik Paşa Hamamı olduğu bilinmektedir. Külhanbeyleri başlarına fes taktıkları ve saçlarını sıfır numaraya vurdukları için kıyafetleri ile birçok insandan ayırt etmek mümkündür. Bellerine kuşak sardıkları ve geniş bir pantolon giyinmişlerdir. Ayaklarına da ökçeleri basık yemeni giydikleri bilinmektedir.³²¹

IV. TÜRK HAMAMINDA KULLANILAN EŞYALAR

A. Hamam Tası

Hamam tasının tarihi M.Ö 9. ve 7. yüzyıllara dayanmaktadır. Orta Anadolu Medeniyeti olan Frigler döneminde ilk defa kullanılmıştır. Lidyalılar ve Roma İmparatorluğu’nun lahitlerinde de hamam taslarını görmek mümkündür. Su dökmek amaçlı kullanıldığı bilinmektedir. Hamam taslarının ham maddesi gümüş, bakır ve pirinçtir. Hamamlarda kurnadan suyun alınması için kullanılan malzemedir. Göbekli ve göbeksiz olmak üzere yapılmaktadırlar. Dışı ve içi süslü olarak yapılır. Süs bakımından kabartmalı olarak da yapılır. Stilize, doğal çiçek şekilleri, kuş ve balık motifleri ile süslenmektedir. Göbeksiz taslar sade olarak da yapılmaktadır. Bu hamam taslarının ağız çapları, 20 cm, 18-cm ve 14cm’dir. Kaide çapları ise 15,5 cm, 11 cm, 8 cm olarak bilinmektedir. Boyları da 3 cm ile 7 cm arasında değişkenlik gösterir.³²² Tasların çok eski bir hamam eşyası olduğu bilinmektedir. Antik Çağdan günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir. Tasların ortasında bulunan çıkıntı Frigyalılar’dan gelen bir gelenektir. Tanrıça Kybele’nin göbeği olduğuna inanılmaktadır. Hamama gelen kişilerin zengin veya fakir oldukları kullandıkları taslardan belli olmaktadır. Fakir kişilerin ise ucuz metalden yapılmış taslar kullandıkları bilinmektedir. Zenginler ise altından yapılmış taslar kullanmıştır. Gümüş hamam tasları da kullanılmaktadır. Gümüş hamam taslarının çapları 11,5 cm ile 27 arasında değişiklik göstermektedir.³²³

³¹⁹ ABDÜLAZİZ BEY, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s.25-26.

³²⁰ YILMAZKAYA Orhan, a.g.e, s. 61.

³²¹ PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1983, s.339-340.

³²² EMİROĞLU, İzlem, *Konya’da Hamam Kültürü ve Kullanım Eşyaları*, T.C. Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010, s.41.

³²³ ULUMAY, Esat, a.g.e, s.134.

B. Buhur ve Buhurdan

Buhur Arapça “bahür” anlamındadır. Türkçe’de ise “tütsü” olarak bilinmektedir. Buhurdan ise tütsünün yakıldığı, porselen, maden veya seramik kaba verilen isimdir. Buhur (tütsü) ilk çağlarda din ve büyü ayinlerin de kullanılmaktadır. Mısır, Orta Doğu, Uzak Doğu ülkeleri, İslam ve Avrupa ülkelerin de de kullanılmıştır. O dönemlerde buhurun yakılması için özel kaplar kullanılmadığı da bilinmektedir.³²⁴ İslamiyet’in ilk yıllarında mescitlerde buhurdanın içinde buhur yakıldığı da bilinmektedir. Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde ise buhur, dini törenler ve toplantılarda bir gelenek haline gelmiştir.³²⁵

Türkler buhurdanı ilk defa 8. yüzyıl’da kullanmıştır. Kullandıkları buhurdanlar ise hayvan şeklindedir. Horasanda’ki atölyelerde yapıldığı bilinmektedir. 11.ve 12. yüzyılda Büyük Selçuklu döneminde ehayvan şeklinde buhurdanlıklar kullanılmıştır. Buhurdanlar ayakta duran yırtıcı hayvan ve kuş heykelleri şeklindedir. Bronz ve pirinçten yapılmıştır. Buhurdanın göğüs hizasında menteşeli bir kapakta bulunur. Ağzı ve gövde kısımlarında ise delikler bulunmaktadır. Kapağı kubbe şeklindedir. Kalem işiyle dışının süslendiği bilinmektedir. Osmanlı dönemindeki buhurdanlar “büte”adı denilen kıvrık dal motifleriyle süslenmiştir.³²⁶

Osmanlı döneminde sarayda buhur yakmak gelenek haline gelmiştir. Özellikle yemeklerden sonra buhurdan yakıldığı bilinmektedir. Divan günlerinde yemekten sonra buhurdan yakıldığı ve gül suyu dağıtıldığı bilinmektedir. Padişahların özel dairelerinde de buhurdan kullanılmaktadır. Yemek yendikten sonra oda da buhurdan yakıldığı bilinmektedir.³²⁷ Padişahın gideceği mekânlarda da önceden buhurdan yakıldığı bilinmektedir. Padişah camiye gitmeden önce hazinedarbaşı camiye gidip buhurdanı yakmaktadır.³²⁸ Şenlik ve düğünler de de buhurdan yakma geleneği vardır. IV. Mehmet tarafından 1675 yılında Edirne’de yapılan sünnet düğününde buhurdan yakıldığı da bilinmektedir.³²⁹

³²⁴KUŞOĞLU,Zeki, “*Milletin ve Dinlerin Ortak Mirası Buhurdanlar*”, İlgi Dergisi, Sayı 51, İstanbul,1987,s.33-35.

³²⁵ACAR,Şinasi, “*Düşlerin Kokusu Buhurdan ve Gülübdanlar*”, Antik Dekor Dergisi, Sayı 75, İstanbul,2003,s.109-114.

³²⁶ ÖZKAN, Erol, “*Buhurdanlar*”, Tarih Mecmuası, Sayı 11, İstanbul, 1977,s.81-90.

³²⁷OBERLING, Geryy – Grace Martin, *Osmanlı Sarayında Yemek Kültürü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul,2001,s.66.

³²⁸UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, a.g.e,s.210.

³²⁹ÖZDEMİR,Nutku, *IV. Mehmet’in Edirne Şenliği*,TTK Yayınları, Ankara,1972,s.43.

Buhurdanlar gümüş, bakır ve tombaktan yapılmaktadır. Mekânı güzel kokutmaya yarayan buhurdanlar kadın hamamlarında da kullanılmaktadır. Hamamlarda buhurdan hazırlamak davet sahibi için gösteriş olarak sayılmaktadır.³³⁰ Sarayda hanım sultanların kullanmış olduğu buhur'a "tensuh" adı verilmektedir. Tensuh'un içerisinde gri amber, sarı sanır, gül yağı, gül suyu, inci tozu bulunmaktadır.³³¹ Saray ziyafetlerinde ve divan toplantılarında, öd ağacı, gül suyu ve amber kokuları buhurdanlık içerisinde yakılmıştır.³³²

C. Gül Suyu(Gülabdan)

Orta Asya'da yaşayan Türklerin gül suyu ve gül yağı kullandıkları bilinmektedir. Anadolu'ya geldikleri zaman da aynı geleneği sürdürmüşlerdir. Özellikle Orta Asya geleneğinde tanrıya adanmış oldukları atları ve diğer hayvanları kokulu sularla yıkadıkları bilinmektedir. Hayvanların yıkanmış oldukları bu suların içerisinde gül suyunun da olduğu düşünülmektedir.³³³ Gül suyunun eski dönemlerden beri kullanıldığı bilinmektedir. Divan-ı Lügat-it Türk adlı eser de Kaşgarlı Mahmut'ta gül suyundan bahsetmektedir. Gül suyu şişesine "kumgan" denilmektedir.³³⁴ Osmanlı döneminde gül suyu "gülabdan" denilen şişlere konulmuştur. Bu şişeler ince ağızlıdır. İnce gövdeli, armut şeklindedir, boynu dar ve uzundur. Boyunda bulunan delikler sayesinde gül suyu dökülmektedir. Saraylarda bulunan gülabdanlar, porselen, gümüş, altın ve cam'dan yapılmaktadır. Osmanlı saraylarında gül suyu için "verd-i ahmer" ve "verd-i sakız" gülleri kullanılmıştır.³³⁵ Gülabdanların boyu 20 cm ile 30 cm arasında değişiklik göstermektedir.³³⁶ Gül suları Padişahlara hediye olarak da verilmektedir. Özellikle gül suyu ve mücevherlerle süslenmiş gülabdanlar padişahlara sunulmaktadır.³³⁷

³³⁰ULUUMAY,Esat, a.g.e, s.136.

³³¹YAMAN, Bahattin, *Osmanlı Saray Sanatkârları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008,s.116.

³³²BİLGİN,Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2004, s.270-276.

³³³ALTINTAŞ, Ayten, "*Edirne'de Gülcülük ve Edirne Gülü*", Yöre Dergisi, Sayı 34,Ocak, 2003,s.119-125.

³³⁴DİVAN-I LÜGAT-IT TÜRK, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, C.I, Ankara, 1940,s.353.

³³⁵TERZİOĞLU,Arslan, *Helvahane Defterleri ve Topkapı Sarayında Eczacılık*, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yayınları, İstanbul, 1992, s.62.

³³⁶ACAR,Şinasi, a.g.m, 109-114.

³³⁷HAZARFEN, Hüseyin Efendi , *Telhisü'l-beyan fi Kavanin-i Al-i Osman*, Haz. Sevim İlgüler, TTK Yayınları,Ankara 1988,s.221.

D. Kirdenlik

Hamam kazanı olarak adlandırılan kirdenlik, ağzı dar, içi geniş, bakır kaplardır. Genellikle kirli çamaşırların yıkandığı hamam malzemesi olarak kullanılmıştır. Hamamlarda ters çevrilip çalgı aleti olarak kullanıldığında bilinmektedir. Halk dilinde “hamam kazanı” olarak da bilinmektedir. Kirdenliklerin çapları 17cm ile 44 cm arasında değişkenlik göstermektedir.³³⁸

E. Kildence(Sabunluk)

Kildence 4 cm ve 23 cm arasında boyu olan içine kese, tarak ve sabun koyulan kulplu bakır kaplardır. Ayrıca bu kabın dibi özellikle delikli yapılmıştır. Böylece ıslak sabun suları buradan çıkabilmektedir. Oval şekilde yapılmıştır. Üst kapakları menteşelidir. Elle tutulup taşınabilmesi için kutuya sapta yapılmıştır. Kare metal kutular olarak da bilinmektedir. Gümüş ve üzeri yazılı sabun kutuları olarak bilinmektedir.³³⁹

F. Sabun

Sabunun geçmişi oldukça eski dönemlere dayanmaktadır. M.Ö 6. binlere dayandığı da bilinmektedir. Özellikle Roma ve Fenikeliler zamanında ticareti çok fazla yaygın olan hamam ürünüdür. Hamamların en gözde malzemesi olarak bilinmektedir. Genellikle zeytin ağacının yetiştiği yerlerde üretimi yapılmaktadır. Osmanlı döneminde İzmir, Cunda, Urla, Edremit, Girit Ayvalık Sabunlar çeşitlerine göre Mağrip, Trablus, Urla, Halep, Edirne, şehirleri sabun üretiminde ilk sırada yer almaktadır. Üretimini yapan iş yeri sahibinin aile mührü de sabun üzerine basılmaktadır. En iyi sabunlar saf zeytinyağı ile yapılmaktadır.³⁴⁰ Sabunların ölçüsü ise 4,5 cm ile 6 cm arasında değişmektedir.³⁴¹, Hamam davetlerinde özel kokulu sabunlar yapılmaktadır. Davetlilere bu özel sabunlar gönderilip hamama davet edilmektedir.³⁴²

³³⁸ ULUUMAY, Esat, a.g.e, s.216.

³³⁹ BİLİRGİN, E.ÇAKMUT, F. DELİBAŞ, S. ESEMENLİ, D, *Hamam: Osmanlıda Yıkama Geleneği ve Berberlik Zanaatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 58.

³⁴⁰ KÜTÜKOĞLU, Mübahat, Osmanlı'nın Sosyo Kültürel ve İktisadi Yapısı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018, s.227.

³⁴¹ ULUUMAY, Esat, a.g.e, s.244.

³⁴² CİNGÖZ, Meltem, “*Hamam Gelenekleri*”, Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi Türkiye Ekonomik Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, Sayı 3, İstanbul, 1995, s.536-550.

G. Peştamal(Futa)

Peştamal Türk Hamamının vazgeçilmez bir ürünüdür. İlk nerede üretildiğine dair kesin bir kanıt yoktur. Doğu Karadeniz, Bursa, Denizli ve İstanbul en fazla üretiminin yapıldığı şehirlerdir.³⁴³ Hamam peştamalı yıkanırken ve kurulanırken kullanılmaktadır. Bilindiği üzere iki çeşit peştamal vardır. Biri su peştamalıdır. Su peştamalı'nın eni 80-100 cm boyu ise 170-190 cm'dir. Pamuklu kumaştan saçaksız olarak yapılmaktadır. Renkleri ise düz beyaz,sarı, kırmızı, siyah, mavi renklerin çizgiler oluşturduğu şekilde dikilmektedir. Çıkma peştamalı ise su peştamalı ile aynı kumaştan yapılmaktadır. Tek farkı saçaklı olmasıdır.³⁴⁴ Peştamallar erkekler de bedeninin üst kısmı açık olacak şekilde giyilir. Kadınlar da bedenlerinin üst kısmını ve alt kısmını sararak giyilir. Osmanlı dönemi hamam kültüründe futalar önemli bir yer tutmaktadır. İnsanların ekonomik durumuna göre dikilmeye başlanmıştır. İpekli, pamuklu ve her ikisinin karışımından futalar dikilmiştir. Hamama giden gayrimüslimin kişilerin futaları ayrıdır. Tellak ve natırlarda koyu renk peştamal giyinmektedir.³⁴⁵

H. Keyfiye

Gelin hamamı yapılırken gelin olacak genç kızın omuzlarına atılan örtü olarak bilinmektedir. Gelin hamama girerken ve çıkarken bu örtüyü kullanmaktadır. Kare şeklindedir. Çizgili formları vardır. Örtünün köşeleri püskül işleme ile süslenmektedir. Keyfiye'nin üstü sarı, kırmızı, mor, beyaz, yeşil, renkli ince ve kalın çizgilerle işlenmiştir. Osmanlı döneminde ipekten yapıldığı bilinmektedir. Fakat günümüzde sentetik ham maddeden yapılmaktadır.³⁴⁶

İ. Nalın ve Takunya

Nalın kelimesi bir çift ayakkabı anlamında kullanılan “naleyn” kelimesinden gelmektedir. Hamamda sıcak zeminde ayakları korumak amaçlı kullanılır. Gelin olacak genç kızların çeyizlerinde nalın önemli bir yer tutmaktadır. Erkek tarafının

³⁴³ YILMAZ, Banu, “*Türk Hamam Kültüründe Peştamalların Yeri Ve Teknik Özelliklerinin Günümüz Şartlarına Uyarlanması*”, *Akdeniz Sanat Dergisi*,2013, C. 6, Sayı 12,s.175-190.

³⁴⁴ İNALCIK Halil, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2008, s.283-284.

³⁴⁵ TEZCAN, Hülya, *Osmanlı Hamam Tekstilinin Tarihçesi, Eski Tas Eski Hamam*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Kasım, 2009, s.113-125.

³⁴⁶ AKAN, M. BEZİRCİ, Z. HİDAYETOĞLU, M. NAS, E. “ *Bursa Evlenme Adetlerinden Gelin Hamamı Kültürü Çevresinde Kullanılan El Sanatı Ürünleri*”, *Bursa Halk Kültürü- II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C.3,Uludağ Üniv. Yayınları, Bursa, Ekim 2005, s.999-1013.

çeyiz olarak getirdiği hamam eşyasının içinde yer almaktadır.³⁴⁷ Gelin hamamlarında kullanılan nalınlar, ceviz, sandal, abanoz ve şimşir ağacından yapılmaktadır.³⁴⁸ Nalın sert yapılı ağaçların oyulmasıyla meydana gelmektedir. Ayak kısmı ise köprüye benzemektedir. Yükseklikleri ise 6cm ve 15cm olarak bilinmektedir. Nalınların üstü mercan, inci, sırma, sim, ayna parçaları ve gümüş tellerle süslenmektedir. Takunya ise tahtadan oyularak elde edilir ve tabanı tek parçadır.³⁴⁹

J. Hamam Bohçası

Bohçasının kelime anlamı içine eşya konulan büyük sargı bezleri olarak bilinmektedir.³⁵⁰ Birçok bohça çeşidi vardır. Bunlar; şal bohçası, ahmediye bohçası, basma bohçası, yazma bohçası, mendil bohçası, çamaşır bohçası ve hamam bohçası'dır. Hamam bohçası, hamama gidilirken özel eşyaların içerisine konulduğu bezler olarak bilinmektedir. Keyfiye, peştamal, havlu, hamam taşı, kese, takunya, sabun gibi eşyalar konulmaktadır. Hamam bohçası kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. Özel günlerin hamam bohçası ayrıdır. Bu bohçaların üstü altın ve gümüş simlerle işlenmiştir. Ağır nakışlarla da süslenmektedir. Gösterişli oldukları bilinmektedir. Günlük hayatta kullanılan bohçalar ise oldukça sadedir.³⁵¹

K. Topuk Taşı (Pomza Taşı)

Pomza taşı volkanik olaylar sonucu meydana gelmiştir. Amorf, camsı bir yapıya sahip doğal kayaç olarak bilinmektedir. Halk dilinde “sünger taşı, topuk taşı, hışır taşı” olarak da bilinmektedir. Pomza taşı kendi içinde ikiye ayrılır. Asidik pomza taşı, beyaz veya kirli beyaz rengindedir. Bazik pomza taşı ise, kahverengi ve siyah renklidir. Türk Hamamlarında asidik pomza taşı yoğun olarak kullanılmaktadır. Topuk taşı denilen malzeme Osmanlı zamanında hamama gelen kişilerin maddi durumuna göre gümüş kaplamalı veya sade yapılmıştır. Renk bakımından sadece beyaz ve siyah renktedirler. Hamamın vazgeçilmez malzemeleri arasında yer almaktadır.³⁵²

³⁴⁷ BOZYİĞİT, A. Esat, “*Nalın*”, Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, Sayı 18, 1993, s. 50-70.

³⁴⁸ ULUUMAY, Esat, a.g.e, s.11-25.

³⁴⁹ TAŞ HÜLYA, “*Kaybolmakta Olan Bir Maddi Kültür Geleneği Bursa’da Takunyacılık*”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Türkiye 2017, Sayı 6/4, s. 2579-2596.

³⁵⁰ PAKALIN, Mehmet Zeki, a.g.e, s.2380.

³⁵¹ TANSUĞ, Sabiha, “*Türk Hamamı*”, Türkiye’imiz Kültür ve Sanat Dergisi, Akbank Kültür Yayınları, Sayı 44, Yıl 15, İstanbul, Ekim 1984, s. 5-13.

³⁵² ULUUMAY, Esat, a.g.e, s.292.

L. Tülbent (Yazma)

Yazma 16. yüzyılda kumaş parçaları üzerine ustalar tarafından kalem ve fırçalar ile değişik desenlerin çizilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Yazma'nın Anadolu'nun geleneksel el sanatlarından ortaya çıktığı bilinmektedir. Kumaş zerine çeşitli süslemeler yapılmaktadır. Oyulmuş ahşap kalıplar ve çeşitli renkte boyalar kullanılmaktadır.³⁵³ Yazmanın ilk örnekleri kalem işi ile yapılmıştır. 17. yüzyıl Evliya Çelebi Seyahatnamesinde “guna- gun bezler üzerine siyah kalemkâr ederler” diye yazmıştır.³⁵⁴ Hamam da kullanılan eşyalar arasındadır. Hamam sonrasında kadınlar saçlarındaki fazla suyun emilmesi için başlarına sarmaktadır.³⁵⁵

M. İpek Kese

İpek kese hamamın sıcaklık bölümünde yıkanırken vücuttan kiri çıkarmak için kullanılan eşyadır. Sıcaklıkta terledikten sonra vücut ovalanır ve kir çıkarma işlemi ipek kese ile yapılmaktadır. Keselerin ham maddesi ipek veya pamuktur. Keselerin ölçüsü el girecek büyüklüktedir. Keseler sert yönden veya kıldan yapılmaktadır.³⁵⁶

N. Havlu

Hamamda yıkanma sonrasında vücudu kurulamak amaçlı kullanılan yüzeyli dokuma bez parçasıdır. Ham maddesi pamuklu veya ipekli olmak üzere değişkenlik göstermektedir. Havluların kenarlarına “ havsız” dikilen bölümlere simli veya renkli iplikler dikilmiştir. Farklı nakış teknikleri de kullanılmıştır. Bitkisel veya hayvan motifli işlemler ile süslenmektedir. Havluların ebatları isteğe göre çeşitlilik göstermektedir.³⁵⁷

O. Hamam Leğeni

Hamamlarda kullanılna leğenlerde kendi içinde farklılık göstermektedir. Kebir teşt hamam leğeni, el leğeni, kil leğeni, sağır hamam leğeni örnek verilmektedir.

³⁵³ KAYA, Reyhan, *Türk Yazmacılık Sanatı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1974, s.9.

³⁵⁴ EVLİYA ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İkdam Matbaası Yayınları, İstanbul, 1314(1898), C.I, s.613.

³⁵⁵ TEZCAN, Hülya, a.g.e, s.123.

³⁵⁶ GÜVEN, Hülya, Prusa Dergisi Bursa Olgunlaşma Enstitüsü “ *Bursa'da Hamam Kültürü*”, Sayı 8, Yıl 2, Cihan Matbaası, Bursa, Temmuz- Ağustos- Eylül 2016, s.45-48.

³⁵⁶ AKAN, M. BEZİRCİ, Z. vd, a.g.m, s.1005.

³⁵⁷ AKAN, M. BEZİRCİ, Z. vd, a.g.m, s.1005.

Hamamda en fazla kullanılan leğen türü kil leğenirdir. Hamam öncesinde kil leğenine, kil ıslatılıp bekletilir. Böylece şampuan yerine de kullanılmaktadır.³⁵⁸

P. Cem Tası ve Cem Tepsisi

Zengin aileleri hamama giderken kullandıkları bir tas çeşididir. Bakır işlemeli ve süslü motifleri olan taslardır. Düğünlerden önce hamamda yapılan eğlenceler sırasında tercih edilen taslardandır. Kınası yakılacak gelinlerin kınaları bu tasların içinde yer almaktadır. Düğünü olacak gelinlerin veya erkeklerin hamam eğlencelerinde kullanılan eşyalar arasında cem tepsisi de bulunmaktadır. Cem tepsisi veya cem sinisi olarak da bilinmektedir.³⁵⁹

Q. Hamam Kazanları

Hamam kazanları hamamlarda kullanılan önemli eşyalar arasındadır. Hamam kazanları da kendi içerisinde kullanım amaçlarına göre çeşitlilik göstermektedir. Kebir don kazanı, sağır don kazanı, kebir elbiste kazanı, küpeli arap kazanı, köhne don kazanı gibi bir çok kazan çeşidi bulunmaktadır.³⁶⁰

R. Hamam Döşemesi

Hamamlarda veya özel banyolarda hamam döşemeleri mevcuttur. Özellikle Gaziantep ilinde'ki bazı evlerde hamam döşemelerine rastlanılmıştır. Hamam döşemeleri genellikle halıdan ibaret olmaktadır. Çeşitleri ise beyaz hamam döşemesi, hamam halısı, köhne hamam halısı, sağır ve meşin hamam halısı'dır.³⁶¹

³⁵⁸ ÖZLÜ,Zeynel, *Kassam Defterine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*,Uğur Matbaası, Gaziantep, Eylül 2004, s.196.

³⁵⁹ ÖZLÜ,Zeynel,a.g.e,s.196.

³⁶⁰ ASIM Ömer, *Gaziantep Dilinin Tetkiki*, Gaziantep, 1933, s 111.

³⁶¹ ÖZLÜ,Zeynel, a.g.e,s.198.

SONUÇ

Vücut temizliği ve temizlik anlayışı eski yıllardan beri var olan bir gelenektir. İnsanoğlu tarih boyunca nehirleri, akarsuları ve su kaynaklarını kutsal saymıştır. Mezopotamya bölgesinde Asurlular için Fırat, Mısırlılar için Nil, Hindular için Ganj nehri kutsal sayılmaktadır. Vücut temizliği ve temizlik anlayışı böylece medeniyetler de gelişme göstermeye başlamıştır. Orta Çağda Hristiyanlık, yıkanmadan ve vücut temizliğinden çekinmektedir. Doğuda İslamiyet ise vücut temizliğine ve temizlik anlayışına önem vermektedir. Kuran’da ve hadislerde temizlik ve arınma kültürü İslamiyet için çok önemli bir yer teşkil etmektedir. Beden temizliği gündelik hayatta bir yaşam parçası haline gelmiştir. Mahremiyet düşüncesi ile birlikte kapalı bir mekâna ihtiyaç duyulmuştur. Böylece “hamam” denilen yapı ortaya çıkmıştır. İslam ülkelerinde hamamlar ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Temizlik anlayışının kapalı alanlarda yapılması Antik Yunan geleneğine kadar dayanmaktadır. Yıkanma geleneği eski dönemlerde sağlık ve eğlence için yapılmaktadır. Bu aktivite daha sonra Roma Hamam geleneğinin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sergius Orata adlı mimar kapalı bir alanda sıcak havayı dolaştırıp, yıkanma yerlerinde ısıtma sistemi sağlamıştır. Böylece hamam geleneğinin ilk temelleri atılmıştır. Romalıların yıkanmaya göstermiş oldukları ilgi eğlence ve zevklerine düşkün olduklarıdır. Suyun psikolojik ve fiziksel olarak da rahatlatma etkisinin olması Romalılar için önem arz etmektedir. Roma hamamları gündelik hayatta sosyal mekânlar olarak bilinmektedir. Romalılar, eğlence, masaj, spor, vücut bakımı gibi aktiviteleri bu mekânda gerçekleştirmektedir. Romalılar için hamama gitmek sosyalliğin en önemli ögesidir. Hamama gitmemek ise Romalı olmamak demektir. Romalılar İmparatorluk döneminde birçok hamam inşa ettirmiştir. Bunlardan en önemlileri, Titus, Caracalla, Diocletianus ve Constantinus’dur. Roma devleti almış oldukları şehirlerde genel ve özel hamamlar inşa ettirmişlerdir. Roma imparatorluk hamamları ise şehirlerin dışına inşa edilmektedir. İmparatorluk hamamları içerisinde kütüphane, konferans salonları, sanat eserleri de bu hamamların içerisinde yer almaktadır. Roma hamamları M.Ö 2. Yüzyılın sonunda “hypocaust” adı verilen yerden ısıtmalı sistemle ısıtılmaya başlamıştır. Roma hamamlarının duvarlarına “tubili” denilen pişmiş toprak tuğlalarda yerleştirilmektedir. Böylece hamam içerisinde ısı yalıtımı sağlanmaktadır. Roma hamamları büyük havuzlardan oluşmaktadır. Romalılar kapalı veya açık mekânlar da

yıkanmaktadır. Hamam sonrasında tekrar soğuk su havuzuna girilmektedir. Çıplak bir şekilde eğlenerek yıkandıkları da bilinmektedir.

Bizans döneminde de, Roma’ da olduğu gibi aynı hamam geleneği sürdürülmüştür. Bizanslılar hamamları sadece yıkanmak için değil, eğlence, sağlık ve sosyal aktivitelerini yaptıkları yer olarak görmektedir. Bizans İmparatorluğunun İstanbul’daki önemli hamamlarından birisi de Zeuksippos hamamıdır. Bu hamam Sultanahmet Meydanında yapılmıştır. Bizans İmparatoru Septimus Severus tarafından yapıldığı bilinmektedir. Daha sonra hamam I.Constantinus tarafından da genişletilmiştir. Sultanahmet Meydanında yapılan bir diğer hamam ise Kalendu hamamıdır. İmparator Arkadiosun kızı tarafından yaptırılan Arkadien hamamı ’da Bizans’ın önemli hamam yapıları arasındadır. Fakat bu hamamlar günümüze kadar varlığını koruyamamıştır. Müslüman devletler içerisinde Emeviler döneminde hamam kalıntılarına rastlanılmaktadır. Kusayru- Amra, Kasrü’l Hayr, Hamamü’s-Sarah,ve Hırbetü’l Mefcer gibi şehirlerde hamamlar yapıldığı bilinmektedir. I. Velid döneminde Kusayru Amra saray hamamı olarak inşa edilmiştir. Bu hamamın 715 yılında yaptırıldığı bilinmektedir. Mimari açıdan Roma hamamlarına benzemektedir.

Türklerin ise Anadolu’ya gelmeden önce yaşadıkları yerlerde hamam yaptırdıklarına dair kesin bir bilgi ve kalıntı bulunmamaktadır. Anadolu’ya yerleşen Türkler İslamiyet’i kabul ettikten sonra Roma ve Bizans’ın etkisinde kalarak kapalı yıkanma yerleri inşa etmişlerdir. Fakat yapmış oldukları hamamlar İslami değerlere uygun şekilde inşa edilmiştir. Türkler Roma hamam mimarisi ile İslam kültürünü harmanlayarak yeni bir yapı ortaya çıkarmışlardır. Selçuklu Devletinin yaptırmış olduğu hamamlar, Roma hamamlarından farklıdır. Yıkanma yerlerinde kurna ve göbek taşı bulunmaktadır. Klasik Türk hamamlarının mimarisi Anadolu Selçuklu Dönemine dayanmaktadır. Soyunmalık, aralık, soğukluk, sıcaklık, su deposu ve külhan mekânları günümüze kadar gelen hamam mimarisini oluşturmaktadır. Selçuklu dönemi hamamlarında Roma’da olduğu gibi havuz bulunmamaktadır. İslamiyet’te durgun suda yıkanılması uygun görülmemektedir. Akan su da yıkanılması farz kılındığı için havuz koyulmamıştır. Selçuklu dönemi hamamları dört eyvanlı ve köşeleri halvet şeklinde olacak şekilde yapılmıştır. Hamamın iç dekoru ise süslü bir şekilde yapılmaktadır. Hamamların duvarları çini işlemeli, renkli kalem işi nakışlı ve bitki motifleriyle süslenmektedir. Büyük kubbeleri ve kendilerine özgü mimari yapıları bulunmaktadır. Selçuklu hamamları özel ve genel olarak iki ’ye ayrılmaktadır.

Özel hamamlar saray, tekke, köşk gibi yapılarda bulunmaktadır. Genel hamamlar ise, köy ve şehirlerde halkın kullanmış olduğu hamamlardır. Genel hamamlar tek veya çifte hamam olacak şekilde inşa edilmektedir. Göçebe ve savaşçı bir toplum olan Türklerin, “çadır hamam” ları da bulunmaktadır. Alaeddin Keykubat’ın “ Hamamı Seferiye Çadırı” buna örnek verilmektedir. Türkler için savaş öncesinde gusül abdesti almak şehitlik mertebesine hazırlanmak demektir. Selçukluların Kervansaraylarda da hamam inşa ettiği bilinmektedir. Anadolu Selçuklu döneminde “han-hamam kurma” zenginlerin yapmış olduğu sosyal bir gelenek olarak da bilinmektedir.

Türklerin hamamlara duyduğu ilgi Osmanlı döneminde de devam etmektedir. Hamam kültürüne en fazla önem veren Osmanlı olduğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti fethini gerçekleştirdiği her bölgede hamam inşa ettirmektedir. Fethi gerçekleşen bir şehirde ilk önce hamam inşa ettirilmektedir. Amaç ise şehrin yeniden yapılanmasında çalışan işçilerin yıkanması içindir. Üçüncü Osmanlı padişahı I. Murat Bursa’yı fetih ettikten sonra buradaki, kaplıca’yı onarmıştır. Daha sonra hamam’ a dönüştürülen bu yapıya Eski Yeni hamamı adı verilmiştir. Erken dönem Osmanlı hamamlarında kubbelerinin iç kısımları yıldızlı motiflerle süslenmektedir. İznik’te Orhan Hamamı, Hacı Hamza Hamamı, Bursa’da Demirtaş Hamamı, Bolu ve Bergama’daki hamamlar zengin süslemelere ve karakteristik özelliklere sahip yapılardır. İstanbul’un fethi ile beraber burada da çok fazla hamam inşa edilmiştir. Bu hamamların çoğu çifte hamam olacak şekilde yapılmıştır. Osmanlı döneminde zengin aileler, padişahlar, sultanlar da kendi adlarına hamamlar inşa ettirmişlerdir. Bu hamamlar birer hayır işi de sayılmaktadır. Hamamlar vakıflara gelir sağlayan önemli yapılar arasındadır. İstanbul’da her külliye için birer hama inşa edilmektedir. Mimar Sinan’ın inşa ettiği hamamlar ise Osmanlı hamam mimarisine karakteristik özellik katmıştır. Osmanlının hamam mimarisinde fil gözü gözü, kapı kemerleri, ayna ve kurna taşları dikkat çekmektedir. Osmanlı Devletinin zenginsel yapısını hamamlar oluşturmaktadır. Hamamlar Osmanlı toplumunda da sosyal bir yaşamın parçası haline gelmiştir. İçe dönük yaşayan Osmanlı toplumunun sosyalleştiği tek alandır. İslam kültüründen dolayı kadın ve erkekler hamam içerisinde ayrı mekânları kullanmaktadır. Osmanlı hamam kültüründe hamamlar sadece yıkanmak amaçlı kullanılmamaktadır. Özellikle kadınların sosyalleştiği tek eğlence mekânı olduğu bilinmektedir. Hamamlarda “gelin hamamı” “damat hamamı” ve “kırk hamamı” gibi çeşitli hamam günleri de vardır. Çarşı hamamlarını kadınlar genellikle gündüz kullanmaktadır.

Erkekler ise gece tercih etmektedir. Kadınlar hamamlarda güzelleşmek için çeşitli bakımlar yaptırmaktadır. Sohbetin ve eğlencenin mekânı olan hamamlarda çeşitli sosyal olaylarda yaşanmaktadır. Örneğin erken evladı olan anneler hamamlarda kız beğenmektedir. Kadınların yirmi kişilik gruplar halinde hafta da bir kez hamama gittikleri bilinmektedir. Sabah erken saatlerde hamama gidilmekte ve geç vakitte dönüldüğü bilinmektedir. Kadınlar hamamda keselenir, masaj ve saç bakımı yaptırmaktadır. Bazı kadınlar ise saçlarına kına yakar ve taratıp ördürmektedir. Kadınlar ve erkekler hamama giderken hamam bohçası da hazırlamaktadır.

Bohçaların içerisine hamam taşı, sabun, peştamal, nalın, tarak, gül suyu gibi vs. eşyalar koyulmaktadır. Temiz kıyafet ve çamaşırları ise farklı ve işlemeli bohçalara koymaktadırlar. Bu bohçalar hamama gitmeden önce halayığa verilip hamama gönderilmektedir. Hamam kültüründe gelenek ve görenek mevcuttur. Hamama gelen kişiler ve görevliler bu geleneklere yıkanma işlemi bitene kadar uymak zorundadır. Saray hamamlarında da aynı gelenek ve görenek vardır.

Manisa ve Edirne saraylarında ki hamamlar oldukça sade bir şekilde inşa edilmiştir. Bu Saraylardaki hamamlar hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda elde edilen verilerle Klasik Türk Hamam Mimarisine uygun olarak yapıldıkları anlaşılmaktadır. Topkapı Sarayı ise kendinden önceki saraylara göre farklılık göstermektedir. Büyüklüğü ve ihtişamıyla ön plandadır. Harem dairesinde bulundurduğu birçok hamam vardır. Bu hamamlar sarayda yaşayan kişilerin statülerine göre inşa edilmiştir. Altın yaldızlı ve süslü motifli musluklar, gümüş, altın, pırlanta ile süslü hamam tasları, Topkapı Saray hamamının ihtişamını gözler önüne sermektedir. Topkapı Sarayında ki hamamlarda, hamam sonrasında değişik kokular sürülmektedir. Bu saray hamamı geleneği arasındadır. Harem kokusu, Padişah kokusu, Cariye Kokusu, Hürrem Sultan kokusu Topkapı Sarayının hamam bölümünde kullanılan eşyalardır. Haremdeki kadınlar cilt güzellikleri ile ünlüdür. Bunun sebebini ise hamama gitmeye bağlamaktadırlar. Topkapı Sarayında demir kapılı hamam bölümleri de vardır. Padişahların herhangi bir suikasta maruz kalmasını önlemek amacıyla yapılmıştır.

19. yüzyıl sarayları olan Yıldız Sarayı, Çırağan Sarayı, Beylerbeyi Sarayı, Dolmabahçe saraylarında batı etkisini görmek mümkündür. Bu sebepten dolayı bu sarayların hamamları da çok fazla batı etkisinde kalmıştır. Barok ve Rokoko gibi batı mimarisinin karakteristik özelliklerini taşımaktadırlar. Bu hamamlar sadelikten uzak

bir şekilde son derece süslü ve gösterişli bir şekilde inşa edilmiştir. Özellikle hükümdar hamamlarının girişinde musiki odaları bulunmaktadır. Musiki odalarının bulunmasının sebebi ise müziğin rahatlatıcı etkisinin olmasıdır. Bu durum Osmanlı'nın son dönemlerinde hamam kültüründeki değişimini ortaya koymuştur. Saray hamamlarında hünkâr en sevdiği kadın tarafından yıkanmaktadır. Haremde çalışan cariyeler ise hünkâr için hazırlanan özel havluları ve meyve tabaklarını ellerinde tutmuşlardır. Saray haremde devletin önemli kişiliklerinin hamamda nasıl yıkandıklarına dair verilen bilgi oldukça azdır. Fakat günümüze kadar varlığını koruyabilen hamam da kullanılan eşyalar sayesinde Osmanlı hanedanının ihtişamını görmek mümkündür. Osmanlı Devletinde hamam kültürü sadece halk arasında sınırlı kalmamıştır. Saray ve hanedanlıkta da sosyal yaşamın getirdiği bir gelenek olarak tarihe geçmiştir.

Gelişen teknolojiyle beraber Türk Hamamının mimarisinde de değişimler mevcuttur. Spa ve wellness denilen gelişmiş bir hamam mimarisi meydana gelmiştir. Hamamların sıcaklık bölümü sauna, buhar banyosu ve fin hamamı olarak zenginleştirilerek ayrılmıştır. Halvet hücrelerinin yerine, güzellik banyoları, yüzme havuzu, şok havuzu (soğuk) ve duş sistemleri yapılmıştır. Türk Hamamı'nın yeri ve duvarları mermerlerle kaplıdır. Günümüzde ise spa ve wellneslar'ın yüzey ve duvarları fayans, seramik ve pas tutmaz çelik ile kaplıdır. Günümüzün şartları ve sürekli gelişme gösteren teknolojiyle beraber Türk Hamamları modernize olarak yerini spave wellnes'lara bırakmıştır.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

BOA.EV.HMH.03496.

BOA, Ş.D. 2/12. 11 Mayıs 1870.

BOA, Ş.D.DH.2392/29, 23 Haziran 1870.

BOA, Ş.D.675/43, 9 Şubat 1873.

BOA.Y.M.TV.742/17.

TETKİK ESERLER

AKTEPE, Münir, *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 10, Ankara, 1988.

AHMETBEYOĞLU, A. *Atilla'nın Sarayında Bir Romalı Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014.

ALTINAY, Ahmet Refik, *On ikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689- 1785)*, Enderun Kitapevi, 1988.

ARU, Kemal Ahmet, *Türk Hamamları Etüdü*, İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Doçentlik Çalışması. 1941.

ASIM Ömer, *Gaziantep Dilinin Tetkiki*, Gaziantep, 1933.

ARSEVEN, C.E, "Hamam" maddesi, Sanat Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul 1983.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, YÜKSEL, *Aydın, Osmanlı Mimarisi*, C.V, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınevi, 2016.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı-İ.Aydın Yüksel, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınevi, İstanbul, 1976.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1989.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886(1451-1481)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, C.3, İstanbul 1989.

- ALTINDAĞ**, Ülkü, “*Topkapı Sarayı, Birinci Avlu, İkinci Avlu, Üçüncü Avlu*”, Sanat Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sayı 7, Nisan, 1982,s. 12.
- ANHEGGER EYÜBOĞLU**, Mualla, *Topkapı Sarayında Padişah Evi(Harem)*, Sendoz Kültür Yayınevi, İstanbul, 1986.
- AKINCI**, Turan, *Sultan Abdülhamit’in Yıldız Sarayı Yılları ve Selanik Sürgünü*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul,2017.
- AHMED BADI EFENDİ**, *Riyaz-ı Belde-i Edirne”(20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne’si)*,Haz. Niyazi Adıgüzel- Raşit Gündoğdu, Trakya Ün. Yayınları, Edirne, Mayıs 2014, s.261.
- ALTINSAPAN**, Erol- Canan Parla, “*İşlevi Değiştirilerek Hamamdan Camiye Dönüştürülen Özgün Bir Örnek: Eskişehir Ak Cami*”, Asosjournal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,2015, Sayı 12, s.12-20.
- ALTINAY**, Ahmet Refik, *Lale Devri*, Milli Eğitim Basımevi Yayınları, Ankara,1973.
- ABDÜLAZİZ BEY**, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,1995.
- ACAR**, Şinasi, “*Düşlerin Kokusu Buhurdan ve Gülübdanlar*”,Antik Dekor Dergisi, Sayı 75, İstanbul,2003,s.109-114.
- ALTINTAŞ**, Ayten, “*Edirne’de Gülcülük ve Edirne Gülü*”, Yöre Dergisi, Sayı 34,Ocak, 2003,s.119-125.
- AKAN**, M. BEZİRCİ, Z. HİDAYETOĞLU, M. NAS, E, *Bursa Evlenme Adetlerinden Gelin Hamamı Kültürü Çevresinde Kullanılan El Sanatı Ürünleri*, Bursa Halk Kültürü- II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı, Cilt 3,Uludağ Ün. Yayınları, Bursa, Ekim, 2005.
- BİLGİN**,Hülya, “*Osmanlıda Hamam Geleneği ve Hamam Malzemesi*”, Toplumsal Tarih Dergisi, 2003,Sayı 115, s.12-20.
- BEYOĞLU**, Süleyman, “*Osmanlı Deniz Hamamları*”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı 5, 2004, s. 53-73.
- BAHADİROĞLU** Yavuz, *Osmanlı Sarayları, Saray Hayatı ve Harem*, BSR Yayın Grubu Yayınları, İstanbul, Nisan, 2012.
- BOBOVİUS**, Albertus, *Saray-ı Enderun(Topkapı Sarayı’nda yaşam)*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.
- BAŞARIK**, Emel, *Topkapı Sarayı, Harem Dairesi Mekânlarının İç Mimarlık Açısından İncelenmesi*, T.C Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İç Mimarlık Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Mayıs 2009.
- BİLGİN**, Bülent, *Geçmişte Yıldız Sarayı*, Yıldız Sarayı Vakfı Yayınevi, İstanbul, 1988.
- BİLGİN**, İlhami, *Manisa Sarayı*, 9. Milletler Arası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri, C.I, Ankara, 1995, s.369-395.
- BİLGİN**, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2004.
- BATUR**, Afife, *Yıldız Sarayına İlişkin Bazı Belgeler ve Türkiye’de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları*, TBMM Milli Saraylar Sempozyumu Bildirileri, Bildiriler Kitabı, İstanbul, 1985,s.90-100.
- BÜYÜKDIĞAN**, İlter, *Edirne Sarayının Onarım Sorunları, Edirne Sarayı Sempozyumu Bildirileri I*, Trakya Ün. Rektörlüğü Yayınları, Bildiri Kitabı, Edirne, 25-27 Kasım 1995,s.224-228.
- BÜYÜKDIĞAN** İlter, *II. Murad Çağında Edirne Hamamlarında Üst Örtü ve Aydınlatma Düzenleri*, Edirne: Serhattaki Payitaht, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s.389-411.

- BAYKAL**, Bekir Sıtkı, Tarih Terimleri Sözlüğü, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 2000.
- BALIKHANE NAZIRI ALİ RIZA BEY**, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2001.
- BİLİRGİN**, E.ÇAKMUT, F. DELİBAŞ, S. ESEMENLİ, D. *Hamam: Osmanlıda Yıkanma Geleneği ve Berberlik Zanaatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006.
- BOZYİĞİT**, A. Esat, “Nalın”, Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, Sayı 18, 1993, s. 50-70.
- CAN**, Selman, Devr-i Hamid, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Mimarisi ve Sanat Anlayışı*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s.27.
- CELALZADE**, Mustafa Çelebi, *Tabakatü'l Memalik ve Derecatü'l Mesalik*, Haz. Sadettin Tokdemir, Kariyer Yayınevi, İstanbul, 2011.
- CEZZAR**, Mustafa, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, Atatürk Kültür, Dil ve Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.III, İstanbul, 1959.
- CEZZAR**, Mustafa, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri 1, İstanbul, 1963, s. 376-377.
- CEZZAR**, Mustafa, “Batıya Açılma Dönemi’nde Mimaride Bünye Değişikliği”, Milli Saraylar Dergisi 1, 1987, s.12-20.
- CİNGÖZ**, Meltem, “Hamam Gelenekleri”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi Türkiye Ekonomik Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, Sayı 3, İstanbul, 1995.
- ÇELEBİ**, Tacizade Sadi, *Münşeât*, Çev. Necati Lugal, İstanbul Fethi Derneği Yayınevi, İstanbul, 1956.
- ÇELİK**, Serpil, *Süleymaniye Külliyesi: Malzeme, Teknik ve Süreç*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2009.
- ÇINAR**, Sahure, “Erzurum Hamamlarında İntikam”, Acta Turcica(Çevrim İçi Tematik Türkoloji Dergisi) Ocak, 2011, Sayı 1-2, s.357-360.
- ÇAKMAK** Şakir, İnci Kuyulu Ersoy, “Manisa Saray Hamamı”, Sanat Tarihi Dergisi, C.XXI, Sayı 1, Nisan, 2012, s.43-70.
- DÜNDAR**, Mesut, “Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Antropolojik Çalışmalar”(Niğde Bor Hamamları), Ankara Üniv Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2004, s.182-220.
- DANIŞMEND**, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi (1574-1703)*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2011, C.3.
- DEMİRBULAK**, Ayşegül, “Konut Ve İdare Merkezi Olarak Osmanlı Sarayları”, Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi, İstanbul, Aralık, 2014, Sayı.6, s. 43-80.
- DİVAN-I LÜGAT-IT TÜRK**, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, C.I, Ankara, 1940.
- ENGİN**, Nina, *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, Mas Matbaacılık, Koç Üniv. Yayınları, İstanbul, Kasım 2012.
- EYİCE**, Semavi, “İznik de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme”, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Dergisi, Edebiyat Fakültesi Matbaası Yayınları, İstanbul, 1960, C. 11.s.9-20.
- EYİCE**, Semavi, “Hamam”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1950, C.5, s.402-430.
- EYİCE**, Semavi, “Hamam”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.8, 1993, s.225-226.
- EYİCE**, Semavi, “Hamam” Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi Tarih Vakfı – Kültür Bakanlığı Yayınları, C. 3, İstanbul, 1994, s.503-508.

- EYİCE**, Semavi, “*Dökmeciler Hamamı*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 9,İstanbul, 1994,s.516-520.
- EYİCE**, Semavi, “*Kılıç Ali Paşa Külliyesi*”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994,C. 4,s.557-559.
- EYİCE**, Semavi, “*Dökmeciler Hamamı*”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 3,Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994,s.101-110.
- EYİCE**, Semavi, “*Haseki Hürrem Sultan Hamamı*” İstanbul Ansiklopedisi Dünden Bugüne, Tarih Vakfı – Kültür Bakanlığı, C. 3,1994, s. 540-550.
- EYİCE**, Semavi, “*Çemberlitaş Hamamı*”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s.484-485.
- EYİCE**, Semavi, “*İznik’ de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme*”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1960, C. 11,Sayı 15,s. 110-120.
- EYİCE**, Semavi, “*Kızlar Ağası Hamamı*”, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2002,C. 25,s. 561-570.
- EYİCE**, Semavi, “*Cağaloğlu Hamamı*”, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1993,C.7, s.12-13.
- ERTUĞRUL**, Ali Dost, *Mimar Sinan’ın İstanbul’daki Mevcut Hamamları*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ocak 2002.
- ERTUĞRUL**,Ali Dost, “*Hamam Yapıları ve Literatürü*”, Türkiye Araştırmaları Literatürleri Dergisi, C. 7,sayı 13, 2009
- ERTUĞRUL**, Ali Dost, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Mimari*, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı, Mas Matbaacılık Yayınları, C.VII, İstanbul 2015.
- EVLİYA ÇELEBİ**, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İkdam Matbaası Yayınları, İstanbul, 1896, C.I.
- EVLİYAÇELEBİ**, *Seyahatname (Rumeli-Sokol ve Edirne)*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1984.
- EVLİYAÇELEBİ**, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, C.III, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- ERGİN**, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, Dersaadet, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, C.1-9.
- EVREN**, Burçak, *İstanbul’un Deniz Hamamları Yenileşme Kültüründen Kesitler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- EVLİYAÇELEBİ**, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, C.2, İstanbul,1971.
- EZGÜ**, Fuat, *Yıldız Sarayı Tarihçesi*, Harp Akademileri Komutanlığı Basımevi, İstanbul,1962.
- ELGİNKAN**, E.C.A, *Tarihi Gelişim İçinde Musluklar*, Elginkan Vakfı Yayınları, Tunç Matbaacılık A.Ş, İstanbul, 1993.
- ELDEM**, Sedat Hakkı, *Boğaziçi Anıları*, Alarko Eğitim Tesisleri A.Ş Yayınevi, İstanbul, 1979.
- ESEMENLİ**, Deniz, *Osmanlı Sarayı ve Dolmabahçe*, Homer Kitapevi Yayınları, İstanbul,2002.
- ERKEN**,Sabih, “*Edirne Hamamları*”, Vakıflar Dergisi, Sayı 10, Ankara 2006, s.404-420.
- EREN**,ÖZBEK, İmre, *Fatih İlçesi’ndeki Yeni Aya Kapı Hamamı Restorasyon Projesi*, İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2000.

- EMİROĞLU**, İzlem, *Konya’da Hamam Kültürü ve Kullanım Eşyaları*, T.C. Selçuk Üniv.Sosyal Bilimler Enstitüsü,Sanat Tarihi Anabilim Dalı,Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Konya,2010.
- FIRATLI**, N, “*İstanbul*”, Recent Archaeological Research İn İstanbul Dergisi, 1974, sayı 24, s.35-40.
- GÜVEN**, Hülya, “ *Bursa’da Hamam Kültürü*”, Prusa Dergisi Bursa Olgunlaşma Enstitüsü Sayı 8, Yıl 2, Cihan Matbaası, Bursa, Temmuz- Ağustos- Eylül 2016, s.45-48.
- GÖKER**,Müge , “*Hamam Kültürünün Günümüz Banyo Tasarımında Yeri, Önemi ve Hierapolis Örneği*”, *Türk Kültür Tarihinde Denizli ve Kentleşme Sorunları Sempozyumu*,22 Aralık 2008,s.10.
- GÖKBİLGİN**,M.Tayyip, *XV. XVI. Asırlarında Edirne ve Paşa Livası*, İşaret Yayınevi, İstanbul, 2007.
- GÖNCÜ**, T. Cengiz, *Dolmabahçe Sarayı’nın İnşa Süreci, Mekân Ve Teşkilat*, T.C İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi İstanbul, 2015.
- GÜLERSOY**, Çelik, *Dolmabahçe*, İstanbul Kitaplığı Yayınevi, İstanbul, 1984.
- GÜLSÜN**, Hakan, *Beylerbeyi Sarayı*, Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1993
- GÜNEL**, K, *İstanbul Hamamları*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1959.
- HÜZEYL**, H. “*İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı*”, İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1988,s.174-175.
- HASKAN**, M.N, *İstanbul Hamamları*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 1995.
- HAMMER**, Joseph Von, *Osmanlı Tarihi*, Çev: Mehmet Ata, M.E.B Yayınları, İstanbul, 1991.
- HAZARFEN HÜSEYİN EFENDİ** , *Telhisü’l-beyan fi Kavanin-i Al-i Osman*, Haz. Sevim İlgüler, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- İNALCIK**,Halil, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,2008.
- İBNİ BATUTA SEYAHATNAMESİ**, Haz. A.Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, C.I, İstanbul,2000.
- İNCİCİYAN**, P.G, *18.Asırda İstanbul*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınevi, İstanbul, 1952.
- KAYA**, Reyhan, *Türk Yazmacılık Sanatı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1974
- KUŞOĞLU**, Zeki, “*Milletin ve Dinlerin Ortak Mirası Buhurdanlar*”, İlgi Dergisi, Sayı 51, İstanbul,1987,s. 33-35.
- KAHRAMAN**, S.A, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,2011.
- KOCAASLAN**,Murat- ARSLANTÜRK H.Ahmet, “*Sultan II. Mustafa Saltanatında Edirne Sarayı: 1696- 1698 Harem Tamiratları*”, Ankara, 2014, s. 274-290.
- KOÇU**, Reşat Ekrem, *Patrona Halil*, Doğan Kitapçılık Yayınları, İstanbul,2001.
- KAZANCIGİL**,Ratip, *Edirne Şehir Kronolojisi*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, Edirne 1995.
- KAZANCIGİL**, Ratip, *Edirne Sarayı ve Yerleşim Planı*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, Edirne, 1994.

- KUBAN**, Doğan, *Edirne de Bazı II.Murat Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar*,(İ.Hakkı Uzunçarşılıya Armağan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı.70, Ankara, 1976.
- KÜTÜKOĞLU**, Mübahat, Osmanlı'nın Sosyo Kültürel ve İktisadi Yapısı, Türk Tarih Kurumu, Ankara,2018.
- KARAHÜSEYİN**, Güler, *Dolmabahçe Saray'ında Bir Teknoloji Ürünü Aydınlatma Araçları*, TBMM Milli Saraylar Yayını, İstanbul, 1994-1995.
- KÖMÜRCÜYAN**, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi (XVII. Asırda İstanbul)* Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1952.
- KARAL**, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.5, Ankara, 1988.
- KANÇAL**, Nicola, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Erken Dönem Osmanlı Mimarisi*, İBB Kültür AŞ. Yayınları, İSAM Türkiye Diyanet Vakfı, C.8, İstanbul, 2015.
- KOÇU**, Reşad Ekrem, “*Cağaloğlu Hamamı*”, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi Yayınları, İstanbul, 1963,C. 6,s.3337-3341.
- KOÇU**, Reşat Ekrem, “*Çemberlitaş Hamamı*”, İstanbul Ansiklopedisi, Koçu Yayınları, C. 7,İstanbul, 1968,s. 3818-3822.
- KOÇU**, Reşat Ekrem, “*Dökmeciler Hamamı*”, İstanbul Ansiklopedisi, Koçu Yayınları, C. 9, İstanbul,1968,s.4717-4719.
- KOÇU**, Reşat Ekrem, “*Çinili Hamam*”, İstanbul Ansiklopedisi, Koçu Yayınları, C. 7, İstanbul, 1968,s.4015-4020.
- KOÇU**, Reşat Ekrem, “*Denize Girmiş Güzeller*”, İstanbul Ansiklopedisi, Koçu Yayınları, İstanbul, 1966, C. VIII, s.4436-4440.
- KUBAN**, Doğan, “*Mihrimah Sultan Külliyesi*”, Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul,1994, C. 5, s.454-456.
- KUBAN**, Doğan, “*Hamam*”, Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C.5, İstanbul, 1998,s.89-92.
- KÖSEOĞLU**, Neşet, *İstanbul Hamamları*, Çituri Biraderler Basımevi, 1952.
- KARAOŞMANOĞLU**, Yakup Kadri, *Hep O Şarkı*, İletişim Yayınları, İstanbul,2013.
- KUBAN**, Doğan, *100 Soruda Türkiye Sanat Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1977.
- MERİÇ**, Rıfki Melül, *Mimar Sinan'ın Hayatına Eserlerine Dair Metinler*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara Türk Tarih Kurumu, 1965.
- MERİÇ**, Rıfki M, “*Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında*”, Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, Sayı I, İstanbul,1963, s.463-470.
- NECİPOĞLU**, N, *Bizans İstanbul'u, İstanbul'un Dört Çağı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- OBERLİNG**, Geryy – Grace Martin, *Osmanlı Sarayında Yemek Kültürü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul,2001.
- OSMAN**, Rıfat, *Edirne Sarayı*, Yay. Haz. ÜNVER A.Süheyl, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- OSMAN**, Nuri, *Yıldız Sarayı(Abdülhamid-i Sani ve Devri Saltanatı Hayat-ı Siyasiye ve Hususiye 1909)* Haz. Sabahattin Türkoğlu, Yıldız Vakfı Yayınevi, İstanbul, 1998.
- OSMANOĞLU**, Şadiye, *Babam Abdülhamid(Saray ve Sürgün Yılları)*,Timaş Yayınları, İstanbul,2017.
- ORTAYLI**, İlber, *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2008.

ÖZTÜRK, Necdet, *Aşık Paşazade Tarihi*(Osmanlı Tarihi 1285-1502), Bilge Kültür Sanat Yayınları, Nisan 2013.

ÖZER, Mustafa, “*Edirne Yeni Saray(Saray-ı Cedid-i Amire) Kazısı 2009 Yılı Çalışmaları*”, Sanat Tarihi Dergisi, Sayı:22, Ekim, 2013,s.16-30.

ÖZDEMİR,Nutku,IV. Mehmed’in Edirne Şenliği,Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş 3*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş:Türklerde Ev Kültürü*(Göktürklerden Osmanlılara III) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1991.

ÖNGE, Yılmaz, *Anadolu’ da XXI-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar*, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1988, C.I.

ÖZDEMİR, Nutku, IV. Mehmet’in Edirne Şenliği,TTK Yayınları, Ankara,1972.

ÖNGE, Yılmaz, *Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar Mimarbaşı Koca Sinan’ın Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Cilt I, T.C Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul,1988.

ÖZTÜRK, Necdet, *Anonim Osmanlı Kroniği*(1299-1512),Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul,2000.

ÖZLÜ,Zeynel, *Kassam Defterine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, Uğur Matbaası, Gazintep, Eylül 2004.

ÖZKAN, Erol, “*Buhurdanlar*”, Tarih Mecmuası, Sayı 11, İstanbul, 1977,s.81-90.

PEÇEVİ, İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevi*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, C. I, Mersin Basımevi Yayınları, Mersin, 1992.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul,1983.

PENZER, N.M, *Harem*, ALFA Basım Yayınevi, İstanbul,Haziran 2015.

PİLEHVARİAN, Nuran Kara, *Osmanlı Kültür ve Sanat*, Yeni Türkiye Yayınları, Balkan Ciltevi, Ankara, 1999.

PEREMECİ, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, Resimli Ay Matmaası Yayınevi, İstanbul, 1939.

RAİF BEY, Mehmed, *Bir Osmanlı Subayının Kaleminden Topkapı Sarayı ve Çevresi-Topkapı Saray-ı Hümayunu ve Parkının Tarihi*, Haz. H.Ahmet Arslantürk- Adem Korkmaz, Metamorfoz Yayınevi, İstanbul, 2010.

RAŞİD, Mehmed Efendi, *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, Çev. Çelebizade İsmail Asım Efendi, Haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Klasik Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

SÖZEN, Metin, *Devletin Evi Saray*, Sandoz Kültür Yayınevi, İstanbul, 1990.

SAZ, Leyla, *Haremin İç Yüzü*, Çev. Sadi Borak, Milliyet Yayınevi, İstanbul, 1974.

SAYBİR, Hasan, *Kılıç Ali Paşa Camii’nden Tophaneyi Okumak*, Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi, Doğu Kitapevi Yayınları, Sayı 10, İstanbul, Ekim, 2017, s. 131-150.

SAMİ, Şemsettin, *Kamus-i Türki*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2004.

SİNANLAR,USLU, Seza-KOCAIŞIK, Dilruba, “*Sultan II. Abdülhamid Albümlerinin Yıldız Sarayı ve Yapıları Ekseninde İncelenmesi*”, II. Uluslararası Güzel Sanatlar Bilimsel Araştırma Günleri, Bildiri Kitabı, Cumhuriyet Üniv. Yayınları, Sivas, 8-10 Nisan,2015, s. 510-530.

SAKAOĞLU N, *Tarihi Mekânlar, Kitabeleri ve Anıları İle Sarayı Hümayun Topkapı Sarayı*, Denizbank Yayınevi, İstanbul,2002.

SAİM, Ali-ÜLGEN, S, “*Hamam*”, Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1. Kısım, 1950,C.5, s.174-178.

ŞİMŞİR, Nahide, *Osmanlı Araştırmaları-Makaleler I,(XVIII. Yüzyıl Ortalarında Üsküdar ve Çevresindeki Hamamlar)*, Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2004.

ŞAVLI, Ali Şükrü, *Güneş ve Deniz Banyoları*, Aylık Ansiklopedi, İstanbul, 1945, C.I, s.84-90.

ŞEHİSUVAROĞLU, Bedi. N, “*Almanya İmparatoru II. Wilhelm’in Yurdumuzu Ziyaretleri*”, Hayat Tarih Mecmuası Dergisi, Sayı. 6, İstanbul, Temmuz, 1972,s. 22-27.

ŞEHİSUVAROĞLU, Haluk, *Eski Türk Sanatları*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1960.

ŞEHİSUVAROĞLU, Haluk, *Edirne’de Fatihin Sarayı*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, Temmuz, 1949.

ŞEHİSUVAROĞLU, H.Y, *Tarihi Odalar*, İnkılap Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1954.

ŞEHİTOĞLU, Elif, *Bursa Hamamları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,2008.

TOURİSİN, Today, Aylık Turizm Aktüalite Dergisi, Sayı 25, Kasım, 2004, s. 79-80

TANMAN, M.B, “*Eyüp Sultan Külliyesi*”, Dünden Bugüne İslam Ansiklopedisi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, C. 3, 1994,s.237-243.

TEZCAN,Hülya, *Topkapı Sarayı Müzesi Harem Dairesi Hamamları*, Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul,1977, Sayı5, s.39-49.

TEZCAN,Hülya, *Osmanlı Hamam Tekstilinin Tarihçesi Eski Tas Eski Hamam*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Kasım, 2009.

TUĞLACI, Pars, *Osmanlı Mimarlığında Batılaşma Süreci ve Balyan Ailesi*, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1981.

TAHSİNPAŞA, *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşanın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul, 1990.

TOSYAVİZADE, Rıfat Osman, *Edirne Rehnüması*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, Edirne, 1998.

TEVFİK, Ebuzziya, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Kervan Kitapçılık Basın Sanayi ve Ticaret A.Ş Yayınları, İstanbul, 1973.

TAŞÇIOĞLU, Tülay, *Türk Hamamı*, İstanbul Ünilever-Duran Ofset Yayınevi, 1998

TERZİOĞLU,Arslan, *Helvahane Defterleri ve Topkapı Sarayında Eczacılık*, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yayınları, İstanbul, 1992.

TAŞ, Hülya, “*Kaybolmakta Olan Bir Maddi Kültür Geleneği Bursa’da Takunyacılık*”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Türkiye 2017, Sayı 6/4, s. 2579-2596.

TOKMAKÇIOĞLU, Erdoğan, *Osmanlı Kadın Alemleri*, Geçit Kitapevi Yayınları, İstanbul, 1991.

TANSUĞ, Sabiha, “*Türk Hamamı*”, Türkiye’imiz Kültür ve Sanat Dergisi, Akbank Kültür Yayınları, Sayı 44, Yıl 15, İstanbul, Ekim 1984,s. 5-13.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı, *Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri*, Belleten,XXXIX/156, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1975.

UŞAKLIĞİL, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi*, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1981.

ULUÇAY, Çağatay, *Manisa’daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi*, Manisa Halkevi Yayınları, İstanbul,1941.

ULUÇAY, Çağatay, İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihi*, Manisa Halkevi Neşriyatı Yayınları, İstanbul, 1939.

- ULUUMAY**, Esat, *Hamam Kültürü Üzerine:Eski Hamam, Eski Tas*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.
- UZUN**, M, **ALBAYRAK**, N, “*Hamam*” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1997, C. 15, s.431-450.
- ÜLGİN**, Aygün, “*Çırağan Sarayı*”, Osmanlı Ansiklopedisi, C.6, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, s.68-69.
- ÜLGİN**, A.S , “*Hamam*” maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt 5,1977.
- ÜNÜVAR**, Safiye, *Saray Hatıralım*, Cacaloğlu Yayınevi, İstanbul, 1964.
- ÜLGİN**, A.S, “*Hamam*”, Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1950, C.5, s. 175-185.
- ÜLGİN**, Aygün, “*Beylerbeyi Sarayı*”, Osmanlı Ansiklopedisi, C.6, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, s.204-206.
- ÜNVER**,Süheyl, “*Edirne Sarayında Kum Kasrı*”, Arkitekt Aylık Mimari ve Şehircilik ve Süsleme Sanatları Dergisi, C.9, Sayı 11-12, İstanbul 1939, s.253-257.
- ÜRÜK**, Zerrin Funda, “*Medeniyetler İçinde Hamamın Gelişimi ve Kültürel Olarak Mekân Analizleri*” Asosjournal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2016,Sayı 28,s.190 -220.
- YILMAZKAYA**, Orhan, *Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık Türk Hamamı*, İstanbul Hamamları Rehberi, Çitlembik Yayınları, İstanbul, Aralık 2002.
- YEGÜL**,Fikret, *Antik Çağ’da Hamamlar ve Yıkanma*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, 2006.
- YEGÜL**,Fikret, “*Anadolu su kültürü: Türk Hamamları ve Yıkanma Geleneğinin Kökleri ve Geleneği*”, *Anatolia*, Ankara Üniversitesi Basımevi,Sayı 35, 2009, s. 99-118(101-102).
- YETKİN**, Şerare, “*Çinili Hamam*”, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.8, İstanbul,1993,s. 337-340.
- YAMAN**, Tefik Cem, *Türk Hamamının Mekânsal Kurgusu İstanbul Hamamları*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ün, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Şubat, 2010.
- YILDIZ**, Yasin, *Dolmabahçe Sarayı*, TBMM Milli Saraylar Yayını, Biltur Basım Yayın ve Hizmet A.Ş, 2010.
- YILANCI**, Adem, *Edirne’deki Osmanlı Dönemi Hamamları*, Trakya Ün, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2012.
- YAMAN**, Bahattin, *Osmanlı Saray Sanatkârları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.
- WHELEER**, M, *Roma Sanatı ve Mimarlığı*,Çev. Zeynep Koçel Erdem, Homer Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.

YAZARI BELLİ OLMAYAN MÜZE BROŞÜRLERİ

Yıldız Sarayı Müzesi, İstanbul,Müze Broşürü,2010.

Çırağan Sarayı Müzesi, İstanbul,Müze Broşürü,2019.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

(<https://media-cdn.tripadvisor.com/media/photo-s/0d/20/1a/2b/2-eski-roma-hamam.jpg>)
(<http://tarihvemedeniye.org/wp-content/uploads/2010/07/turk-hamami.jpg>)
(http://www.yenimakale.com/resim/osmanli_hamami.jpg)
(<http://osmanli.site/wp-content/uploads/2017/02/Osmanl%C4%B1da-Hamam-K%C3%BClt%C3%BCr%C3%BC.-%C4%B0stanbul-En-G%C3%BCzel-Tarihi-Osmanl%C4%B1-Hamamlar%C4%B1-Bilgi-%C3%96zelikleri-T%C3%BCrkiye%E2%80%99nin-En-%C3%9Cnl%C3%BC-Tarihi-Turistik-Osmanl%C4%B1-Hamamlar%C4%B1-Hangileridir.jpg>)
(http://www.mustafacambaz.com/data/media/600/hnkar_ve_valide_sultan_hamamlar__scaklk_1_copy.jpg)
(https://www.360tr.com/uploads/pano_thumbs/4664b390a.jpg)
(<https://iasbh.tmgrup.com.tr/e9d572/0/0/0/0/0?u=https://isbh.tmgrup.com.tr/b/album/2018/09/27/topkapi-sarayinin-hamamlari-ziyarete-acilacak-1538059043411.jpg&mw=752&mh=700&l=1>)
(https://image.istanbul.net.tr/istfoto/sizinfoto07/buyuk/yildiz_saray_hamam_zeynepi_ba1.jpg)
(https://www.beyaztarih.com/uploads/default/photos/ddaab2b50696ed0dc24305b018eadb9f_big_r.JPG)
(<https://pbs.twimg.com/media/C8CbhKQXQAAq0Ha.jpg>)
(<https://media-cdn.tripadvisor.com/media/photo-s/07/6f/03/e6/ciragan-palace-kempinski.jpg>)
(http://wowturkey.com/tr125/k_Mustafa_Noyan_Ciragan_Sarayı_Hamam_SA551732.jpg)
(https://media.kempinski.com/1170/historical_hamam.jpg;width=847;height=635;mode=crop;anchor=middlecenter;autorotate=true;quality=75;scale=both;progressive=true;encoder=freeimage;format=jpg)
(http://img04.blogcu.com/v2/images/big/s/a/r/saraylar-istanbul/saraylar-istanbul_1306177274.jpg)
(<https://pbs.twimg.com/media/C6oESJBWgAAT0Q3.jpg>)
(https://ipfs.io/ipfs/Qme2sLfe9ZMdiuWsEtajWMDzx6B7VbjzpSC2VWhtB6GoB1/I/m/Dolmabahce_Hamam.jpg)
(<https://media-cdn.tripadvisor.com/media/photo-s/0d/b0/46/c6/inside-women-s-hamam.jpg>)
(<http://www.trakyaagezi.com/wp-content/uploads/2017/04/SarayHamam%C4%B1@TrakyaGeziRehberi-800x533.jpg>)
Hamamı(https://www.gezginrehberler.com/wp-content/uploads/2013/09/kum_kasri_hamami.jpg)
<https://docplayer.biz.tr/docs-images/101/152000937/images/6-0.jpg>
<https://docplayer.biz.tr/docs-images/101/152000937/images/5-0.jpg>)

(<https://docplayer.biz.tr/docs-images/101/152000937/images/7-0.jpg>)
(trendyol.mncdn.com/mnresize/415/622/Assets/ProductImages/oa/52/6303744/1/0669014203366_1_org_zoom.jpg)
(tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcShhzdh-pSbqAmFS-Z9ReajjRzOswcwvZdQkiGczEdpZTaYwC3G&s)
(<https://www.meleklermekani.com/imagehosting/tulbent-kenari15-1920.jpg>)
(<http://www.turkishculture.org/showpic.php?src=images/pages/big/11.Brass-flask-for-sprinkling-rose-water-Gulabdan-1901.jpg>)
(https://fiyathizli.co/picture/50697_2_Orta-boy-8-5-10-cm-ala%C5%9F%C4%B1m-t%C3%BCts%C3%BC-br%C3%BCl%C3%B6r-oturma-odas%C4%B1-budizm-buhurdan-buhurdan-ev-dekorasyon-kokuyu-aksesuarlar%C4%B1.jpg)
(<https://www.bursahatirasi.com/uploads/products/big/fb5043e3e07be9f79b649732511d2060.jpg>)
(https://www.bilgiustam.com/resimler/2016/06/8539_yesil_sabun_faydasi.jpg)
https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcQrYC86osHIHtwx_2lxYlprAOOhcw78JuvKUjVimkVQ_VgK_B13tQ&s
<http://gunyurdu-bakraz.com/FileUpload/ds49452/HaberResim/252655.jpg>
<http://www.eksperteks.com/image/cache/data/Hamam%20ve%20Suna/hamam-kese-paket-164-500x500.jpg>)
(https://mutlubalon.com/wp-content/uploads/MG_3275.jpg)
(<http://www.otelerzincan.com/wp-content/uploads/2014/06/bak%C4%B1r-kirdenlik-265x300.jpg>)
(<https://www.mardinsepet.com/Images/Urun/11062019003718.png>)

DİZİN

- Abdest, 12, 18, 37
Ada Köşkü, 36
Agavat Dairesi, 36
Agop Balyan, 35
Ağa Hamamı, 20
Ak Ağalar, 33, 47
Alâeddin, 16
Anadolu Selçuklu, ix, 16, 74
Antik, i, 10, 12, 14, 30, 61, 66, 73, 80, 83, 86, 90
Aralık, ix, 16, 35, 50, 53, 56, 58, 82, 90
Armutlu Hamamı, 61
Arz Odası, 47
Asurlular, 12
Asya, 13, 67
Atik Valide Sultan Külliyesi, 25
Avrupa, 10, 13, 61, 66, 79, 82
Avusturya, 13
Ayvalık, 68
Balkan, 19, 37, 41, 51, 52, 87
Banyo Bataryası, 37
Barok, 27, 38, 39, 44, 77
Beşiktaş Sarayı, 42
Beyazıt, iii, ix, 21
Beylerbeyi Sarayı, 39, 40, 77, 84, 90
Bolu, 75
Bronz, 38, 66
Buhur, 66
Buhurdan, 66, 67
Bursa, 69, 71, 80, 84
Cağaloğlu Hamamı, 27, 83, 86
Caldariumdur, 13
Cam-ı Depe, 53
Caracalla, 73
Cariyeler, 32, 34, 36
Cihannüma Kasrı, 36, 53
Cihannüma Köşkleri, 35
Constantinus, 73, 74
Cunda, 68
Çarşı Hamamları, 19
Çemberlitaş, ix, 25, 26, 83, 86
Çeşme, 35
Çırağan Sarayı, 37, 38, 77, 90
Çırağan Sarayı, 39
Çifte Hamam, 46
Çinili Hamam, 46
Çuka-i Sürh, 53
Çukur Hamamı, 20
Damat Hamamı, 76
Damat İbrahim Paşa, 38
Darüssade Ağalığı, 34
Demirtaş Hamamı, 75
Deniz Banyosu, 18
Derya Hamamı, 19
Diocletianus, 73
Doğuda, 12, 73
Dolmabahçe Sarayı, iii, 42, 43, 44
Ebniye-i Seniyye Kalfası, 40
Edirne, iii, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 60, 67, 76, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90
Edremit, 68
Efes, 13
Ege, 12
El- Hamra Sarayı, 31
Enderun, 20, 29, 30, 79, 80
Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 18, 19, 53, 64, 71, 83, 85
Eyüp Türbe Hamamı, 22
Eyvan, 25, 50, 52
Fanuslu kubbe, 44
Fatih Kulesi, 55
Fatih Sultan Mehmet, ix, 20, 30, 46, 51
Fıskiyeli Havuz, 40
Fil Gözlü Cam, 52
Fil Gözü, 31, 44, 50, 51, 75
Frigidarium, 13
Gedik Paşa Hamamı, 21
Gelin Hamamı, 69
Girit, 68
Göbek Taşı, 20, 22, 26, 49, 50, 58, 74
Gözdeler³⁰
Gusülhane, 10, 30
Gül Suyu, 64, 66, 67, 76
Gümüş hamam taşları, 66
Haçvari, 23, 24, 26, 60
Halk, 68, 69, 70, 80

- Halvet, 20, 21, 24, 26, 27, 28, 35, 49,
51, 56, 58, 60, 61, 62, 64, 74
Hamam, i, iii, ix, 10, 11, 12, 13, 15,
17, 18, 20, 21, 23, 26, 30, 37, 44,
45, 46, 50, 52, 54, 57, 58, 59, 60,
61, 62, 63, 65, 68, 69, 70, 71, 73,
75, 76, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 88,
89, 90
Hamam Bohçası, 70
Hamam Kabağı, 62
Hamamı Seferiye Çadırı, 75
Hamamü's-Sarah, 74
Hamidiye Saat Kulesi, 36
Hamza Hamamı, 60, 75
Harem, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36,
37, 38, 40, 41, 43, 45, 47, 53, 60,
76, 79, 80, 85, 87, 89
Harem dairesi, 30, 37
Harem-i Hümayun, 30
Has oda, 29, 31
Haseki Hürrem Sultan Hamamı, 26
Hasır-ı Mısır-i Orta-i Hatayi, 54
Hasır-ı Mısri -i Mihrablı, 54
Hasodalılar, 30
Havlu, 71
Hazinedar Kalfa, 30
Helvacı, 11
Hindular, 73
Hitit, 12
Hristiyan, 15
Hünkâr, 30, 31, 37, 38, 40, 41, 43, 44,
45, 46, 53, 60
Hünkâr Dairesi, 31, 38, 44
Hünkâr Hamamı, 37, 40, 41, 43, 44,
45, 60
Hürrem Sultan kokusu, 76
Hürrem Sultanın, 22
Hypocaust, 73
I. Ahmet, 35, 46
I. Ahmet Köşkü, 43
II. Abdülhamidin Özel Hamamı, 36
II. Mahmut, 25, 35, 38, 39
II. Selim Köşkü, 42
III. Murad Sofası, 34
III. Selim, 35, 38
Ilıklık, 16, 22, 23, 24, 25, 26, 31, 32,
33, 37, 44, 45, 46, 51, 57, 62
IV. Mehmet, 39, 43, 46, 48, 67, 87
IV. Mehmet Kasrı, 48
IV. Mehmet Köşkü, 43
İngiltere, 13
İslam, ix, 10, 11, 13, 14, 17, 21, 22,
23, 24, 26, 27, 32, 57, 66, 73, 74,
75, 82, 83, 84, 88, 89, 90
İstanbul, i, ii, iii, ix, 10, 11, 13, 14, 15,
16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25,
26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34,
35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53,
54, 55, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64,
65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75,
79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87,
88, 89, 90, 91, 154
Justinianus, 16
Kadınfendiler, 45
Kalenderhane, 16
Kameriye Köşkü, 36
Kaptan-ı Derya'sı Barbaros Hayrettin
Paşa, 23
Karaağalar, 34
Kaskat Köşkü, 36
Kasr-ı'l Hayr, 74
Kebir Lüle, 54
Kervansaray, 16
Kese, 68, 70, 71
Keten-i Mısri, 54
Kethüda Hamamı, 48
Keyfiye, 69, 70
Kılıç Ali Paşa, ix, 25, 61, 82, 88
Kızlar Ağası Hamamı, 26, 33
Kızlar Ağası, 33
Kızlarağası Köşkü, 36
Kildence, 68
Kiler-i Hümayun, 36
kilisede, 16
Kirdenlik, 68
Koca Ragıp Paşa, 27
Köprülü Mehmet Paşa, 26
Köşk, 16, 35, 36, 38, 42, 54, 75
Kubbealtı, 47
Kubbe, 21, 22, 23, 24, 25, 49, 50, 52,
57
Kum Kasrı Hamamı, 51, 53
Kuran, 19, 73
Kurna, 16, 20, 21, 31, 34, 44, 49, 51,
56, 64, 74, 75
Kurna Başı, 58
Kusayru- Amra, 74

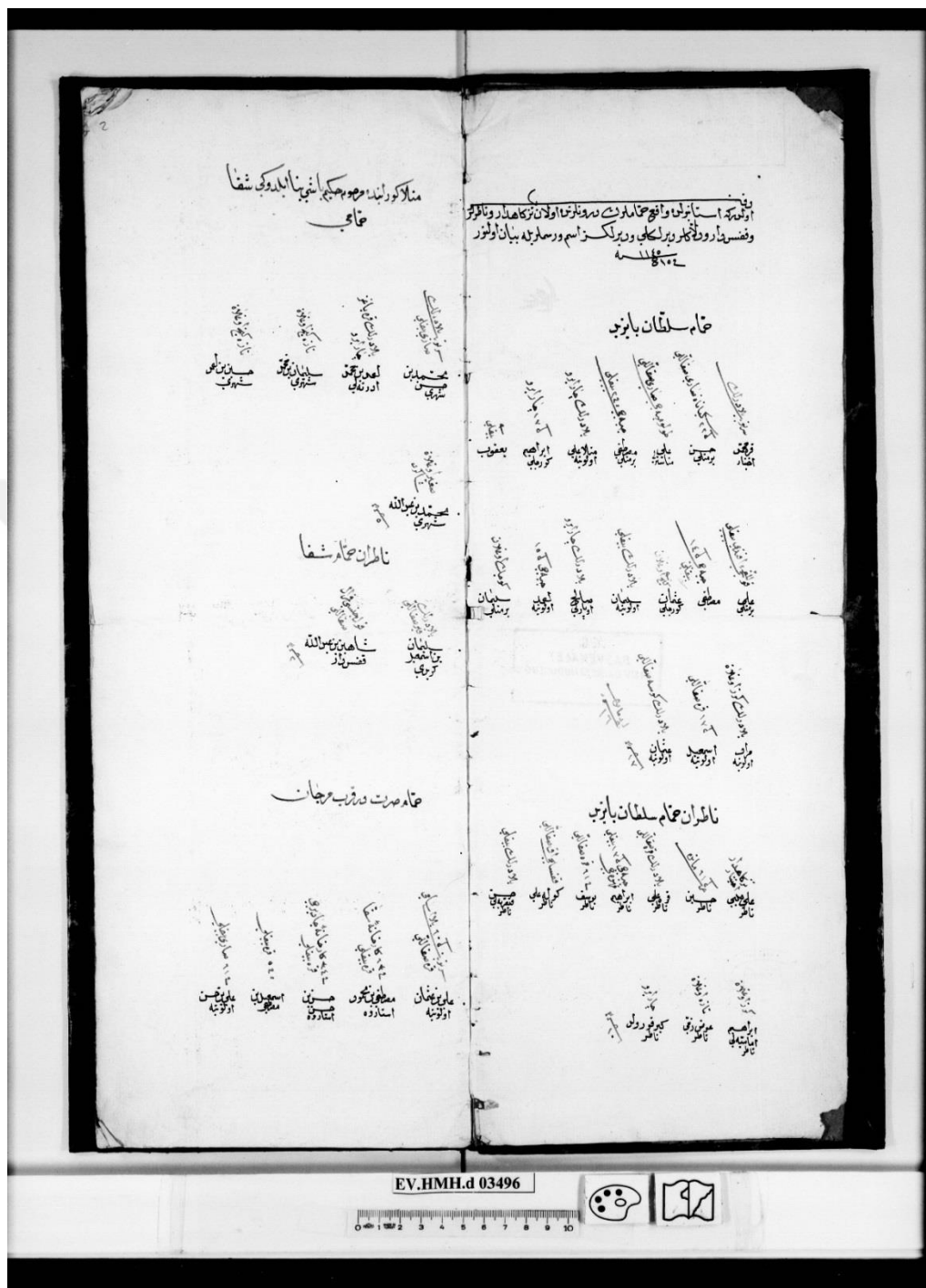
Kuzey Afrika, 10
Küçük Ayasofya Hamamı, 21
Küçük Mabeyn, 35, 36, 37
Küçük Mabeyn Hamamı, 36, 37
Külhan, 24, 25, 35, 42, 52, 53, 55, 59, 64, 74
Külhancı, 11, 64
Leğen, 37
Lidyalılar, 65
Mabeyn-i Hümayun, 30
Macaristan, 13, 47
Mahmut Paşa Hamamı, 20
Manisa, iii, 54, 55, 56, 76, 80, 82, 89, 90
Manisa Sarayı, 54, 55, 80
Matbah-ı Amire, 47
Medhal Salon, 43
mermer, 24, 26, 27, 29, 32, 38, 40, 49, 56, 58
Mezopotamya, 12
Mihrimah Sultan Hamamı, 24
Miletos, 13
Mimar Sinan'ın, 20, 22, 61
Nalın, 70, 81
Natır kadın, 63
Nikea, 16
Nikogos Balyan, 42
Niş, 31, 32, 51, 52, 58, 62
Orta Doğu, 66
Ortadoğu, 10, 13
Osmanlı, i, iii, viii, ix, 10, 13, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 26, 27, 29, 30, 31, 35, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 59, 61, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91
Padişah, 30, 40, 66, 76
Pantakrator, 16
Peştamal, 32, 64, 69, 70, 76
Pırlanta, 37, 76
Pompei, 13
Pomza Taşı, 70
Revgan-ı Bezir, 54
Rokoko, 35, 38, 39, 77
Roma, i, ii, 12, 13, 14, 15, 17, 25, 58, 65, 68, 73, 74, 91
Rusya, 19, 38, 52
Sabun, 32, 76
Saray, 15, 16, 30, 36, 38, 39, 43, 45, 46, 47, 48, 54, 74, 75, 76
Saray-ı Atik, 46, 48
Saray-ı Cedid, 46, 52, 87
Saray-ı Şehzadegan, 55
Sarı Köşk, 41
Seciyye, 10
Selamlık Hamamı, 38
Selamlık ve Harem, 43
Selçuklu, i, ix, 16, 62, 66, 74
Semavi, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 50, 61, 62, 82, 83
Serdab Köşkü, 41
Sergis, 35
Serkis Balyan, 40
Sıcaklık, ix, 16, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 31, 32, 33, 34, 37, 49, 50, 51, 52, 58, 61, 62, 64, 90
Slovenya, 13
Soyunmalık, 16, 20, 22, 24, 25, 27, 46, 48, 49, 50, 57, 74
Stabia, 13
Sultan Abdülaziz, 19, 35, 38
Sultan Abdülhamit, 19, 35, 36, 40, 79
Sultan Abdülmecid, 38, 39, 43
Sultan III. Mustafa, 20
Sultan Süleyman, 22, 24, 29, 47, 54
Süfera Salonu, 43
Süleymaniye, ix, 23, 24, 82
Şehzadebaşı, 16, 18
Şevkabad Köşkü, 41
Şirvan, 57
Takunya, 70
Tarak, 18, 68, 76
Taşlık, 32
Tellak, 63, 69
Temizlik, 12, 16, 20, 23, 26, 63, 73
Tepidarium, 13, 58
Titus, 73
Topkapı Sarayı, 18, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 76, 79, 80, 88, 89
Tunca Sarayı, 46
Türk, i, iii, ix, 10, 13, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 47, 48, 50, 51, 52, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 67, 69, 70, 71, 74, 76, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90
Tüteklik, 60

Tütsü, 66	Veliaht, 19, 34
Urla,, 68	Venedik Çinisi, 41
Üst kubbe, 32	Verd-i Ahmer, 68
V. Murat, 39	Vezneciler, 18
Valide Sultan Hamamı, 25, 30, 42, 45, 60	Yaralı Han,55
Valide Sultan Hamamına, 32	Yıldız Sarayı,35, 77, 80
Valide Sultan Köşkü, 36	Yıldızvari, 25, 26, 61
Valide Sultan, 53	Yugoslavya, 13
Vefa, 18	Yunan, 12, 73
	Zaviye, 16

EKLER

EK A.1.BOA.MKT.MHM.00742.00017.001

₺D.00675.00043.001

OSMANLI ARŞİVİ		
ŞD		
2	12	2

تاریخ	مرد	بیمه مسافر	مسود	نوع مسود
۱۴۹				
هفته اوله جوریم مانع اولیم				بوماده
تیمور عد اوله باور اید خلعت				صدا اید اعلیٰ غیر نقد و با هر دوا
امور اختیار و احیای طبع				اسکندو اهل اول
معدود اوله سیر ایچم اکت				و بر اید هفته خارجه کس روتن باطل
و قیامه قصور بونقل مجازیه				انما اینه بکی دیویر سیرد هفته غنیمت ایچم جزای نقدی
نقد امونک دفعی اعطام				کود بکنده ایچم
نظری اعلیٰ علیٰ اولیٰ				منوعین نکلما عجلده قیضه ماعدتیره محل ادرینه هفته غنیمت ایچم جزای نقدی
				کیردن منفه ضابطه مرکز طرند نقدیه ادره غنیمت ایچم جزای نقدی
				اضا ادره هر دوا سراط اشیای منضمه قضا غنیمت ایچم جزای نقدی
				معدود اوله سیر ایچم اکت
				اوناندره جیفایه اوله هفته بونقل دفعیه کفایه ایدغی قضا غنیمت ایچم جزای نقدی
				تیمور عد اوله باور اید خلعت
				امور اختیار و احیای طبع
				معدود اوله سیر ایچم اکت
				و قیامه قصور بونقل مجازیه
				نقد امونک دفعی اعطام
				نظری اعلیٰ علیٰ اولیٰ

OSMANLI ARŞİVİ
ŞD
2392 29 1-2

FOTOĞRAFLAR

Ek B.1: Roma Hamamı

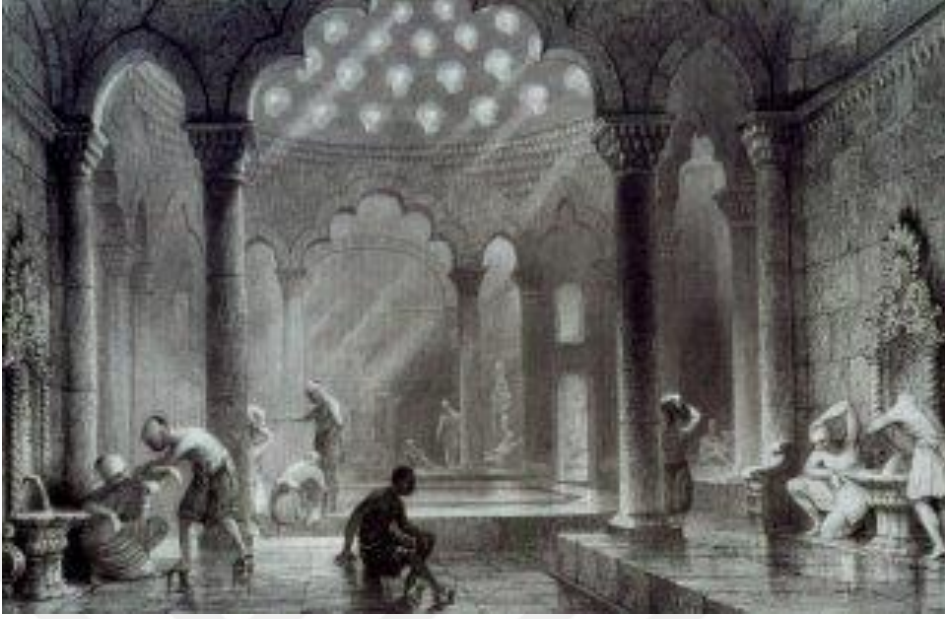
(<https://media-cdn.tripadvisor.com/media/photo-s/0d/20/1a/2b/2-eski-roma-hamam.jpg>)

Ek B.2: Selçuklu Dönemi Hamamı

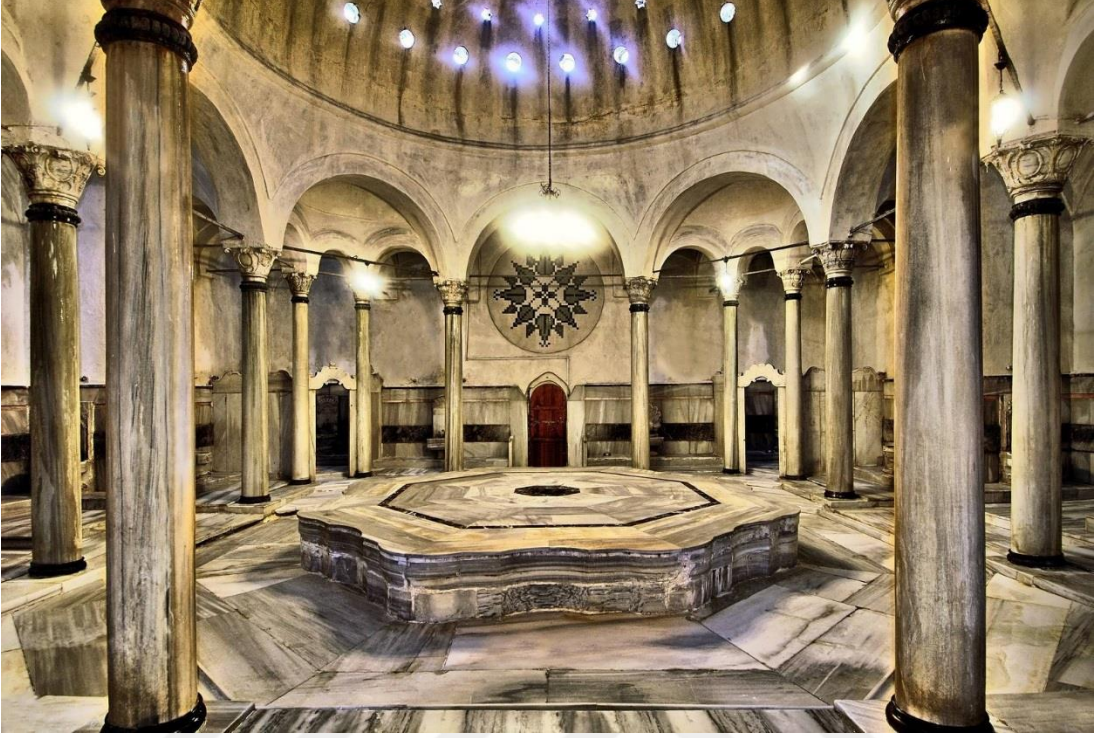
(<http://tarihvemedeniye.org/wp-content/uploads/2010/07/turk-hamami.jpg>)

EK.B.3 Osmanlı Dönemi Hamamı

(http://www.yenimakale.com/resim/osmanli_hamami.jpg)

EK.B.4. Osmanlı Dönemi Hamamı

(<http://osmanli.site/wp-content/uploads/2017/02/Osmanl%C4%B1da-Hamam-K%C3%BClt%C3%BCr%C3%BC.-%C4%B0stanbul-En-G%C3%BCzel-Tarihi-Osmanl%C4%B1-Hamamlar%C4%B1-Bilgi-%C3%96zelikleri-T%C3%BCrkiye%E2%80%99nin-En-%C3%9Cnl%C3%BC-Tarihi-Turistik-Osmanl%C4%B1-Hamamlar%C4%B1-Hangileridir.jpg>)

EK.B.5. Topkapı Sarayı Hünkar Hamamı

(http://www.mustafacambaz.com/data/media/600/hnkar_ve_valide_sultan_hamamlar__scaklk_1_copy.jpg)

EK.B.6. Topkapı Sarayı Hünkar Hamamı ve Valide Sultan Hamamı

(https://www.360tr.com/uploads/pano_thumbs/4664b390a.jpg)

EK.B.7. Topkapı Sarayı Hamam Yolu

(<https://iasbh.tmgrup.com.tr/e9d572/0/0/0/0/0?u=https://isbh.tmgrup.com.tr/sb/albun/2018/09/27/topkapi-sarayinin-hamamlari-ziyarete-acilacak-1538059043411.jpg&mw=752&mh=700&l=1>)

EK.B.8. Yıldız Sarayı Küçük Mabeyn Hünkar Hamamı

(https://image.istanbul.net.tr/istfoto/sizinfoto07/buyuk/yildiz_saray_hamam_zeynepi_ba1.jpg)

EK.B.9. Yıldız Sarayı Küçük Mabeyn Hünkar Hamamı

(https://www.beyaztarih.com/uploads/default/photos/ddaab2b50696ed0dc24305b018eadb9f_big_r.JPG)

EK.B.10. Yıldız Sarayı Küçük Mabeyn Hünkar Hamamı

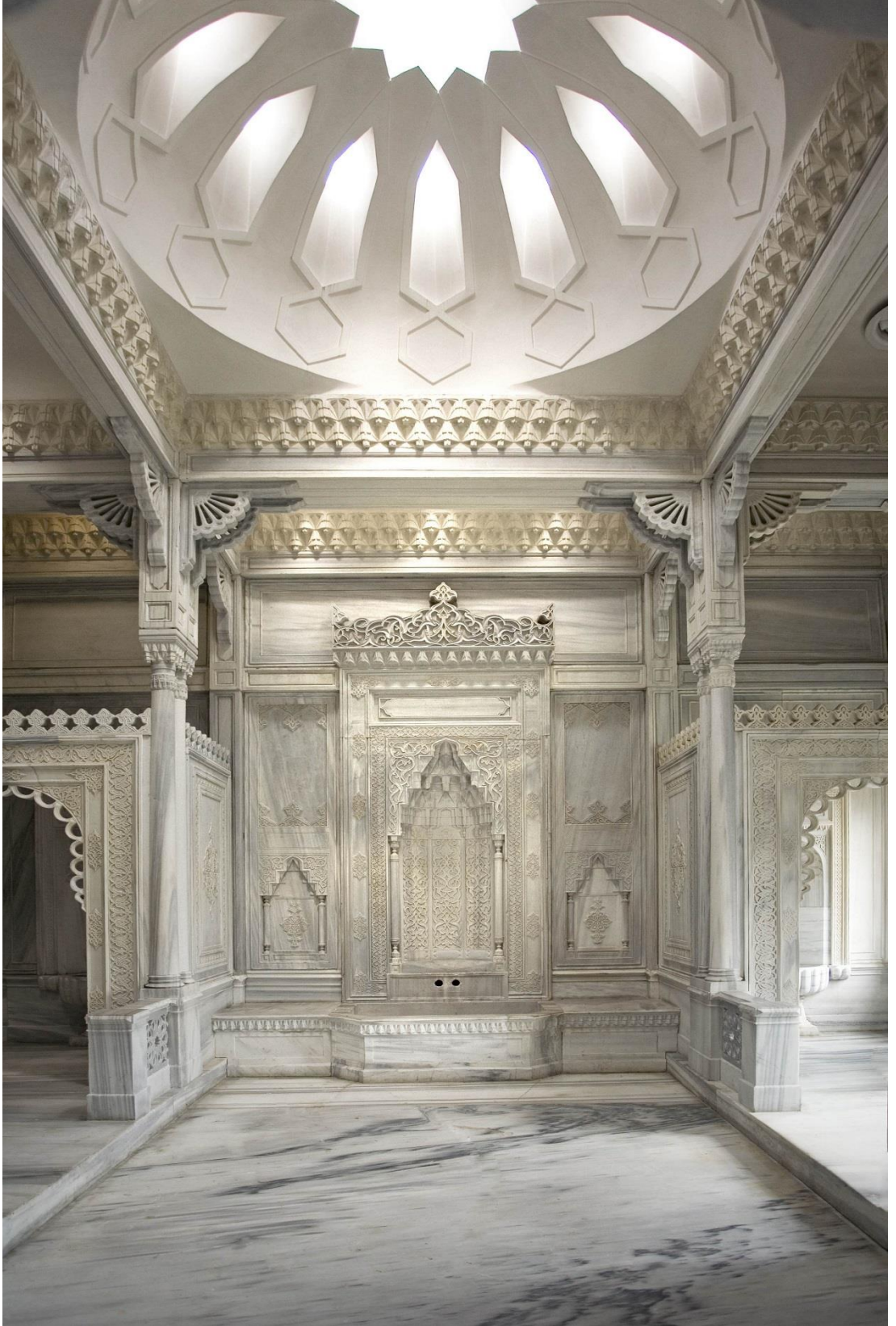
(<https://pbs.twimg.com/media/C8CbhKQXQAAq0Ha.jpg>)

EK.B.11. Çırağan Sarayı Mermer Hamam

(<https://media-cdn.tripadvisor.com/media/photo-s/07/6f/03/e6/ciragan-palace-kempinski.jpg>)

EK.B.12. ırağan Sarayı Mermer Hamamı

(http://wowturkey.com/tr125/k_Mustafa_Noyan_Ciragan_Sarayi_Hamam_SA551732.jpg)

EK.B.13.Çırağan Sarayı Mermer Hamamı

(https://media.kempinski.com/1170/historical_hamam.jpg;width=847;height=635;mode=crop;anchor=middlecenter;autorotate=true;quality=75;scale=both;progressive=true;encoder=freeimage;format=jpg)

EK.B.14. Dolmabaçe Sarayı Hamamı

(http://img04.blogcu.com/v2/images/big/s/a/r/saraylar-istanbul/saraylar-istanbul_1306177274.jpg)

EK.B.15. Dolmabahçe Sarayı Hamamı

(<https://pbs.twimg.com/media/C6oESJBWgAAT0Q3.jpg>)

EK.B.16. Dolmabahçe Sarayı Hamamı Muslukları

(https://ipfs.io/ipfs/Qme2sLfe9ZMdiuWsEtajWMDzx6B7VbjzpSC2VWhB6GoB1/I/m/Dolmabahce_Hamam.jpg)

EK.B.17. Edirne Sarayı Hamamı

(<https://media-cdn.tripadvisor.com/media/photo-s/0d/b0/46/c6/inside-women-s-hamam.jpg>)

EK.B.18. Edirne Sarayı Hamamı

(<http://www.trakyagezi.com/wp-content/uploads/2017/04/SarayHamam%C4%B1@TrakyaGeziRehberi-800x533.jpg>)

EK.B.19. Edirne Sarayı Kum Kasrı Hamamı

(https://www.gezginrehberler.com/wp-content/uploads/2013/09/kum_kasri_hamami.jpg)

EK.B.20. Manisa Sarayı Hamamı

(<https://docplayer.biz.tr/docs-images/101/152000937/images/6-0.jpg>)

EK.B.21. Manisa Sarayı Hamamı

(<https://docplayer.biz.tr/docs-images/101/152000937/images/5-0.jpg>)

EK.B.22. Manisa Sarayı Hamamı

(<https://docplayer.biz.tr/docs-images/101/152000937/images/7-0.jpg>)

EK.B.23. Gümüş Hamam Tası

(https://img-trendyol.mncdn.com/mnresize/415/622/Assets/ProductImages/oa/52/6303744/1/0669014203366_1_org_zoom.jpg)

EK.B.24. Sabunluk

(<https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcShhzdh-pSbqAmFS-Z9ReajjRzOswcwvZdQkiGczEdpZTaYwC3G&s>)

EK.B.25. Tülbent

(<https://www.meleklermekani.com/imagehosting/tulbent-kenari15-1920.jpg>)

EK.B.26. Gülabdan

(<http://www.turkishculture.org/showpic.php?src=images/pages/big/11.Brass-flask-for-sprinkling-rose-water-Gulabdan-1901.jpg>)

EK.B.27. Buhurdan

(https://fiyathizli.co/picture/50697_2_Orta-boy-8-5-10-cm-ala%C5%9F%C4%B1m-t%C3%BCts%C3%BC-br%C3%BCl%C3%B6r-oturma-odas%C4%B1-budizm-buhurdan-buhurdan-ev-dekorasyon-kokuyu-aksesuarlar%C4%B1.jpg)

EK.B.28. Peştamal

(<https://www.bursahatirasi.com/uploads/products/big/fb5043e3e07be9f79b649732511d2060.jpg>)

EK.B.29. Sabun

(https://www.bilgiustam.com/resimler/2016/06/8539_yesil_sabun_faydasi.jpg)

EK.B.30. Takunya

(https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcQrYC86osHIHtwx_2lxYlprAOOhcw78JuvKUjVimkVQ_VgK_B13tQ&s)

EK.B.31. Renkli Peştamal

<http://gunyurdu-bakraz.com/FileUpload/ds49452/HaberResim/252655.jpg>

EK.B.32. Kese

(<http://www.eksperteks.com/image/cache/data/Hamam%20ve%20Suna/hamam-kese-paket-164-500x500.jpg>)

EK.B.33. Kına Tepsisi

(https://mutlubalon.com/wp-content/uploads/MG_3275.jpg)

EK.B.34. Kirdenlik

(<http://www.otelerzincan.com/wp-content/uploads/2014/06/bak%C4%B1r-kirdenlik-265x300.jpg>)

EK.B.35. Ponza Taşı (topuk taşı)

(<https://www.mardinsepet.com/Images/Urun/11062019003718.png>)

ÖZGEÇMİŞ

1993 yılında İstanbul/Fatihte doğdum. Lise Eğitimimi İstanbul İzzet Ünver Lisesinde bitirdim.2012 yılında Gaziantep Üniversitesi Tarih bölümünde dört yıl lisans eğitimimi tamamladım. 2016 yılında Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih bölümünde Yüksek Lisansa kabul edildim.

VITAE

I was born in 1993 in Istanbul / Fatih. I completed my high school education at Istanbul İzzet Ünver High School. In 2016, I was accepted to Gaziantep University Institute of Social Sciences Department of History.